

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет психології та соціальної роботи

Кафедра практичної психології та ментального здоров'я

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»
«Психологічні особливості формування ціннісних орієнтацій у
важковиховуваних підлітків»
«Psychological features of the formation
of value orientations in adolescents with difficult upbringing»

Виконала: здобувачка заочної форми навчання
спеціальності 053 Психологія
Освітня програма «Психологія»
Карпенко Анастасія Вікторівна
Керівник: доктор філософії з психології,
доц. Кологривова Н.М. _____

Рецензент: к.психол.н., доц. каф.
загальної та диференціальної психології
Державного закладу
«Південноукраїнський Національний
педагогічний університет ім. К.Д.
Ушинського» Ульянова Т.Ю.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
.2025р.
№ ___ від ____.____.2025р.

Завідувач кафедри

_____ Кологривова Н.М.
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № ____
протокол № __ від ____.

Оцінка _____ / _____ /
(за національною шкалою/шкалою ECTS/бали)

Голова ЕК

_____ (підпис) _____ (прізвище, ім'я)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ З НОРМОТИПОВОЮ ТА ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	8
1.1. Психологічна сутність ціннісних орієнтацій особистості.....	8
1.2. Вікові особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці.....	14
1.3. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків та її взаємозв'язок із ціннісною сферою	21
Висновки до першого розділу.....	28
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ.....	30
2.1. Методологічні принципи вивчення ціннісних орієнтацій у важковиховуваних підлітків та характеристика досліджуваної вибірки	30
2.2. Структура та зміст психодіагностичного інструментарію дослідження ціннісних орієнтацій важковиховуваних підлітків.....	35
Висновки до другого розділу.....	40
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....	43
3.1. Структура та особливості термінальних і інструментальних цінностей підлітків за методикою М. Рокича.....	43
3.2. Порівняльний та кореляційний аналіз ціннісних орієнтацій за опитувальником Ш. Шварца (<i>адаптація І. Семків</i>).....	50
3.3. Дослідження структури та вираженості життєвих цінностей підлітків із нормотиповою та девіантною поведінкою за методикою МТЖЦ.....	56
3.4. Практичні рекомендації щодо формування просоціальних цінностей у важковиховуваних підлітків.....	70
Висновки до третього розділу.....	74

ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	80
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Актуальність теми.

Формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці належить до центральних проблем сучасної психології розвитку, соціальної психології та педагогічної практики. Саме в підлітковому періоді закладаються засади світогляду, моральних переконань, соціальної відповідальності та життєвих пріоритетів особистості. Це час інтенсивного пошуку ідентичності, переосмислення власного досвіду, вибудовування стійкої системи уявлень про себе та світ. Від того, які цінності стають для підлітка провідними, залежить характер його взаємодії з оточенням, здатність до саморегуляції, рівень соціальної адаптації та загальна поведінкова стратегія.

Актуальність проблеми посилюється під впливом соціальних змін, які переживає сучасне українське суспільство: трансформації інститутів соціалізації, зростання впливу цифрового середовища, інформаційні переважання, збільшення випадків агресивної, ризикованої та девіантної поведінки серед молоді. Психологічні дослідження доводять, що кількість підлітків із труднощами самоконтролю, зниженим рівнем відповідальності, емоційною нестійкістю та проблемами у прийнятті соціальних норм невпинно зростає [39; 43]. Це підкреслює необхідність детального аналізу того, як саме система цінностей формує поведінкові реакції та впливає на вибір деструктивних або конструктивних моделей взаємодії.

Особливу увагу вимагає група важковиховуваних підлітків, для яких характерна фрагментарність ціннісної сфери, переважання ситуативних імпульсивних рішень, недостатність просоціальних установок і орієнтація на гедоністичні або егоцентричні пріоритети. Дослідження українських та міжнародних науковців переконливо свідчать, що саме деформація ціннісно-мотиваційної сфери є одним із провідних чинників девіантної поведінки [52; 56; 69].

Теоретичним підґрунтям роботи є концепція М. Рокича, у якій цінності розглядаються як базові переконання, що визначають життєві цілі та прийнятні

способи їх досягнення. Доповнює її модель Ш. Шварца, яка пропонує універсальну структуру людських цінностей, охоплюючи соціальні, моральні та мотиваційні характеристики особистості. Застосування цих теоретичних підходів у дослідженні підліткового віку дозволяє комплексно оцінити, яким чином формується соціальна позиція, моральні орієнтири та поведінка в умовах сучасних викликів.

Зростаючий інтерес до дослідження ціннісної сфери підлітків обумовлений і практичними потребами: підвищенням ефективності профілактики девіантної поведінки, необхідністю психологічної підтримки молоді та вдосконаленням корекційно-виховних програм. Без сформованої ціннісної основи підліток залишається вразливим до деструктивних впливів, що ускладнює соціалізацію та прийняття відповідальних рішень [52; 56].

Незважаючи на значний обсяг досліджень, низка важливих аспектів залишається недостатньо висвітленою. Зокрема:

- у літературі рідко зустрічаються роботи, де одночасно використовуються три психодіагностичні інструменти — методика Рокича, модель Шварца та МТЖЦ;

- малодослідженими залишаються гендерні особливості ціннісної сфери важковиховуваних підлітків;

- комплексні порівняльні дослідження нормотипових та девіантних підлітків представлені обмежено;

- бракує інтегрованих рекомендацій для практичних психологів, які поєднували б діагностику, корекцію та профілактику.

Отже, виникає потреба у всебічному вивченні структури життєвих цінностей різних категорій підлітків, аналізі їхніх взаємозв'язків та визначенні чинників, що зумовлюють формування девіантних проявів. Не менш важливим є створення науково обґрунтованих практичних рекомендацій, які могли б бути використані фахівцями освітніх закладів, психологічних служб та соціальних інституцій.

Сукупність окреслених факторів підтверджує високу актуальність обраної теми, її наукову новизну та практичну значущість у контексті сучасних соціально-психологічних потреб.

Мета дослідження.

Визначити особливості структури, спрямованості та взаємозв'язків життєвих цінностей підлітків із нормотиповою та девіантною поведінкою, з'ясувати специфіку формування їхньої ціннісно-мотиваційної сфери та розробити рекомендації щодо розвитку просоціальних установок і профілактики девіантної поведінки.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз наукової психологічної літератури щодо сутності та механізмів формування ціннісних орієнтацій у підлітків, а також особливостей їх розвитку в умовах девіантної поведінки.
2. Емпірично встановити статистично значущі відмінності у структурі термінальних та інструментальних цінностей між підлітками з нормотиповою та девіантною поведінкою за методикою М. Рокича.
3. Здійснити порівняльний та кореляційний аналіз базових життєвих цінностей підлітків за моделлю Ш. Шварца для визначення специфіки внутрішніх взаємозв'язків у їхній ціннісній системі.
4. Дослідити життєві сфери та визначити інтенсивність реалізації різних життєвих цінностей у підлітків обох груп за допомогою морфологічного тесту життєвих цінностей (МТЖЦ).
5. На основі отриманих емпіричних результатів розробити психолого-педагогічні рекомендації та пропозиції щодо програм корекційно-виховного спрямування для формування просоціальних установок, зниження ризику девіантних проявів та підтримки позитивної соціалізації підлітків.

Об'єкт дослідження — процес формування ціннісних орієнтацій підлітків у сучасних соціально-психологічних умовах.

Предмет дослідження — психологічні особливості структури та змісту ціннісних орієнтацій у підлітків із девіантною поведінкою порівняно з нормотиповими однолітками.

Методи дослідження. Використано теоретичний аналіз та узагальнення наукових джерел, психодіагностичні методики (Рокича, МТЖЦ, Шварца), а також статистичні процедури: описова статистика, U-критерій Манна–Уїтні, кореляційний аналіз Пірсона. Обробка здійснена у Microsoft Excel та SPSS Statistics.

Організація дослідження. Емпіричну базу склали 60 підлітків (30 нормотиповою та 30 з девіантною поведінкою) віком 14–16 років із закладів освіти м. Чорноморська. Дослідження відбувалося протягом 2024–2025 н. р. з дотриманням етичних норм, принципів конфіденційності та добровільності.

Практичне значення. Отримані результати можуть бути використані практичними психологами, соціальними педагогами, класними керівниками та фахівцями служб у справах дітей у розробці індивідуальних корекційних програм, тренінгів та профілактичних заходів щодо підтримки підлітків групи ризику.

Апробація дослідження. Основні положення представлені на 80-й звітній студентській науковій конференції ОНУ ім. І. І. Мечникова (2024 р.), де було опубліковано тези доповіді.

Участь у IV Міжнародній науково-практичній конференції «Science, Technology and Global Challenges» (м. Токіо, 4–6 грудня 2025 р.).

Структура роботи. Магістерська робота містить вступ, три розділи з підрозділами, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел (98 найменувань) та додатки. Основний матеріал викладено на 79 сторінках, загальний обсяг роботи складає 92 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ З НОРМОТИПОВОЮ ТА ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

1.1. Психологічна сутність ціннісних орієнтацій особистості

Ціннісні орієнтації є однією з базових категорій психології особистості, оскільки вони визначають змістову спрямованість поведінки, виступають внутрішнім регулятором життєдіяльності та задають вектор розвитку «Я-концепції». У сучасній науковій думці поняття «цінність» тлумачиться як соціально зумовлений і свідомо прийнятий ідеал або еталон, що задає уявлення про бажане та формує моральні орієнтири людини [28]. Через систему цінностей особистість інтегрує власний досвід, визначає межі дозволеного та оцінює значущість подій.

Поняття «ціннісна орієнтація» розглядають як індивідуалізований спосіб відображення цінностей у свідомості, який зумовлює вибіркоче ставлення людини до норм, явищ і соціальних ситуацій [18]. Вона виконує низку функцій— регулятивну, мотиваційну, когнітивну, інтегративну, а також смислотворчу [22]. Завдяки цим функціям формується узгодженість між внутрішніми прагненнями людини та суспільними очікуваннями, забезпечується послідовність дій і стабільність моральних орієнтирів.

Сучасні підходи до аналізу цінностей [94] розглядають їх як універсальні мотиваційні конструкти, що регулюють поведінку незалежно від конкретних ситуацій. Вони відображають фундаментальні потреби людини — у безпеці, саморозвитку, належності та свободі. Згідно з удосконаленою моделлю базових цінностей Ш. Шварца, існують дві основні осі виміру — «самопіднесення — самотрансценденція» та «відкритість до змін — консервація». Через комбінацію цих дименсій описується структура мотивації та поведінкові стратегії особистості [88; 91].

Класичне розуміння феномену цінностей зазнало подальшого розвитку в сучасній психології. Сьогодні дослідники підкреслюють їхню системну природу та взаємозалежність: цінності не функціонують окремо, а формують

цілісну внутрішню структуру, що впливає на процес ухвалення рішень, визначає життєві стратегії й рівень соціальної адаптації особистості [71]. Завдяки цьому ціннісні орієнтації не лише спрямовують поведінку, а й підтримують внутрішню цілісність і послідовність «Я-концепції».

Психологічна сутність ціннісних орієнтацій полягає в тому, що вони мають інтегративний характер: впливають не лише на мотиваційно-потребову сферу, а й на когнітивні процеси — сприйняття, інтерпретацію соціальної інформації, концентрацію уваги. Саме через систему цінностей особистість зберігає стабільність ідентичності, здійснює саморегуляцію поведінки та захист від деструктивних впливів у стресових або конфліктних умовах [83].

У підлітковому віці система цінностей зазнає істотної перебудови. Юнаки та дівчата починають критично переосмислювати засвоєні в дитинстві переконання, дистанціюватися від сімейних і культурних норм, намагаючись інтегрувати ті орієнтири, які узгоджуються з їхнім власним досвідом. Цей процес часто супроводжується емоційними коливаннями, експериментуванням із соціальними ролями та протестними формами поведінки [88]. Наукові спостереження свідчать, що схильність до девіантних дій може бути зумовлена домінуванням гедоністичних, статусно-престижних і егоцентричних цінностей над моральними, духовними та соціально значущими орієнтирами [94].

У структурі ціннісних орієнтацій зазвичай розрізняють три рівні: загальнолюдські (справедливість, свобода, доброта), соціальні (праця, родина, освіта) та індивідуально-особистісні (самореалізація, розвиток, досягнення) [26]. Важливим аспектом є поділ, запропонований М. Рокічем, на термінальні й інструментальні цінності [87]. Термінальні визначають кінцеві цілі існування (щастя, внутрішня гармонія, мир), тоді як інструментальні відображають риси, необхідні для їх досягнення (чесність, відповідальність, сміливість).

Сучасна психологічна наука розглядає систему цінностей у тісному зв'язку з мотиваційною сферою. Ш. Шварц у своїй теорії базових цінностей описав універсальні мотиваційні типи, що впливають на вибір поведінкових

стратегій: доброзичливість, безпека, традиції, досягнення, гедонізм, стимуляція тощо [92]. Орієнтація на соціально значущі цінності сприяє формуванню просоціальної поведінки, натомість акцент на владі, насолоді чи матеріальних благах може призводити до порушення моральних меж і девіантних проявів [76].

Категорія цінностей займає ключову позицію в сучасній психологічній науці, адже безпосередньо пов'язана з осмисленням життєвих смислів, регуляцією поведінки людини та визначенням її життєвих орієнтирів. Починаючи з другої половини ХХ століття, поняття «цінність» набуло міждисциплінарного значення, ставши предметом глибокого аналізу у філософії, соціології, етиці та психології.

В межах аксіології, що досліджує природу та структуру цінностей, вони тлумачаться як суб'єктивне ставлення людини до явищ і об'єктів дійсності, які мають для неї особистісну вагу, значення та смислову наповненість [66]. У психологічному контексті цінності розглядаються як вищі мотиваційно-смислові утворення, що визначають спрямованість і зміст діяльності особистості, орієнтують вибір життєвих цілей, способів їх досягнення та формують основу її ідентичності [87].

Розвиток уявлень про цінності у психології відбувався від філософсько-аксіологічних до емпіричних концепцій. М. Рокіч розглядав цінності як відносно сталі переконання про бажані цілі (термінальні) та способи поведінки (інструментальні) [87]. Його теорія започаткувала системний підхід до вивчення мотиваційної природи цінностей, показавши, що життєві вибори людини підпорядковуються ієрархічній структурі ціннісних пріоритетів. В. Франкл у межах екзистенційного напрямку акцентував на смислотворчій ролі цінностей, підкреслюючи, що вони визначають унікальний шлях реалізації людиною свого життєвого покликання [75]. К. Клакхон та Ф. Стродтбек трактували цінності як культурно обумовлені стандарти, які впливають на інтерпретацію досвіду та взаємодію з навколишнім світом [79]. О. Леонтьєв зазначав, що цінності є формою усвідомлення суб'єктом значущості об'єктів

дійсності, виступають мотивами активності та засобами конструювання смислу власного життя [40].

У сучасній психологічній науці ціннісні орієнтації розглядають як цілісну систему вибіркового ставлення людини до соціально, морально й культурно значущих благ, що визначають її життєву позицію, самосвідомість і соціальну поведінку [31]. Це складне інтегративне утворення поєднує три взаємодоповнювальні компоненти:

- когнітивний — знання про значущість тих чи інших цінностей;
- емоційно-оцінний — емоційне прийняття та особистісне ставлення;
- поведінковий — практичне втілення ціннісних орієнтацій у вчинках і діях.

Таким чином, ціннісна система виступає внутрішнім регулятором поведінки, який забезпечує узгодженість життєвих рішень, стійкість до зовнішніх впливів і сприяє соціальній адаптації особистості.

Наукові дослідження доводять, що у підлітковому віці процес формування цінностей набуває особливої динаміки, адже саме в цей період інтенсивно розвиваються самосвідомість, рефлексія та здатність до осмислення життєвих смислів [15]. Ціннісна сфера підлітка ще нестабільна, схильна до змін під впливом соціуму, проте водночас відбувається становлення її індивідуального ядра, яке задає напрям подальшого особистісного розвитку.

Сучасна психологія розглядає ціннісні орієнтації як багатовимірне явище, що поєднує когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий рівні. Як зазначає Гуменюк [19], це «внутрішньо інтегровані утворення особистості, які визначають життєві пріоритети, спрямовують активність людини та регулюють її соціальну поведінку». Вони формують своєрідну «життєву систему координат», у межах якої індивід розрізняє суттєве й несуттєве, морально прийнятне й неприйнятне, бажане та небажане.

У сучасному розумінні ціннісні орієнтації мають ієрархічну будову: вони поєднують життєві цілі, смисли та поведінкові настанови в єдину регулятивну систему. Як зазначається у психологічній літературі, «цінність» — це

особистісна значущість певних об'єктів, явищ чи ідей, що визначає вибір людини та напрям її активності [5]. Відповідно, ціннісна орієнтація — це відносно стійка установка на перевагу певних цінностей над іншими, яка формує індивідуальний напрям діяльності та соціальної взаємодії [14]. У підлітковому віці ця система активно вибудовується: молода людина починає самотійно структурувати власні смисли, часто дистанціюючись від дитячих уявлень і сімейних установок.

Дослідники [76] виокремлюють три взаємопов'язані рівні організації цінностей:

1. Базовий (термінальний) — охоплює загальні життєві цілі та ідеали: щастя, любов, свободу, гармонію, саморозвиток, матеріальний добробут.
2. Проміжний (інструментальний) — відображає риси й моделі поведінки, що сприяють реалізації базових орієнтирів: чесність, самотійність, відповідальність, освіченість.
3. Ситуативний рівень — включає короткострокові, конкретні цілі, які проявляються у повсякденних рішеннях і діях, але підпорядковані вищим смисловим рівням.

М. Рокіч одним із перших запропонував розмежування термінальних і інструментальних цінностей і довів, що поведінкові настанови особистості підпорядковуються саме ціннісним цілям [4; 87]. Цю концепцію розвинув Ш. Шварц, виділивши десять універсальних мотиваційних цінностей, згрупованих у чотири великі блоки: збереження, самоперевершення, відкритість змінам, самоствердження. Учений описав «мотиваційне коло цінностей», у якому зміна значущості однієї групи цінностей неминуче призводить до трансформації інших [92].

Ціннісні орієнтації виконують низку провідних психологічних функцій, які забезпечують цілісність і регуляцію особистісного розвитку:

- Регулятивна функція визначає напрям поведінки, задаючи ієрархію життєвих пріоритетів і критерії оцінки різних життєвих ситуацій.

- Мотиваційна функція підтримує активність і внутрішню енергію людини, стимулюючи постановку довготривалих життєвих цілей.
- Смыслотворча функція допомагає інтегрувати особистий досвід, сприяє усвідомленню сенсу життя та формуванню почуття власної ідентичності й цілісності «Я».
- Прогностична функція забезпечує здатність передбачати результати власних дій, адаптувати поведінку до соціальних умов і прогнозувати можливі наслідки [38].

Як зауважує Лазуренко [38], цінності виступають внутрішніми орієнтирами, які поєднують соціальні очікування з індивідуальною самореалізацією, надаючи особистості стабільності та цілісності позиції.

У підлітковому віці ці функції набувають особливого значення, оскільки саме в цей час відбувається перебудова мотиваційно-смыслові сфери, посилюється прагнення до самостійності й формується моральна автономія [14]. За результатами дослідження Князевої [76], підлітки, у яких домінують гуманістичні термінальні цінності — доброзичливість, безпека, саморозвиток, — демонструють більш гармонійну, соціально адаптивну поведінку. Натомість орієнтація на престиж, владу чи матеріальні блага корелює з підвищеною схильністю до ризикованих і девіантних проявів.

Аналіз сучасних досліджень [14; 59] свідчить, що нестійкість і неструктурованість ціннісної системи у підлітків може бути передумовою девіантної поведінки. Відсутність чітких життєвих орієнтирів і смыслові визначеності підвищує вразливість до групового тиску, провокує пошук самоствердження через ризиковані або соціально неприйнятні дії. Натомість формування цілісної гуманістично спрямованої системи цінностей підвищує психологічну стійкість і знижує ризик асоціальної поведінки.

Сучасні емпіричні роботи поглиблюють розуміння цього зв'язку. Доведено, що високий рівень моральної ідентичності може стримувати прояви девіантності навіть у несприятливих соціальних умовах [98]. Підлітки, для яких моральні принципи мають внутрішнє значення, рідше схильні до агресії

чи порушень норм. Інші дослідження [97] демонструють, що орієнтація на гедонізм, домінування чи статус властива підліткам із девіантними тенденціями, тоді як альтруїстичні та універсалістські цінності знижують ризик асоціальної поведінки.

Окремої уваги заслуговує вплив цифрового простору. Результати міждисциплінарних досліджень [82] доводять, що цифрове середовище розширює межі морально припустимого, створюючи нові форми девіацій — кібербулінг, агресивну комунікацію, наслідування небезпечних трендів. Це зумовлює необхідність виховання критичного мислення та моральної рефлексії, що допомагають підліткам орієнтуватися у світі суперечливих цифрових цінностей.

Українські вчені [13; 44] підкреслюють, що соціальна нестабільність, подвійні стандарти й дефіцит довіри у суспільстві спричиняють розмиття моральних орієнтирів. Це підсилює потребу в психологічно-профілактичній роботі, спрямованій на усвідомлення власної системи цінностей, розвиток моральної відповідальності та здатності до свідомого прийняття рішень.

Отже, ціннісні орієнтації становлять ядро психологічної структури особистості, поєднуючи мотиваційно-потребову, когнітивну та поведінкову сфери. Вони формуються під впливом соціального досвіду, виховання та індивідуальної рефлексії, залишаючись при цьому відносно стабільними й забезпечуючи внутрішню узгодженість «Я-образу». Новітні теорії (зокрема, оновлена модель базових цінностей Ш. Шварца) підкреслюють, що ціннісна система людини є динамічною, здатною змінюватися під впливом соціальних і культурних трансформацій, що особливо помітно в період підлітковості.

1.2. Вікові особливості формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці

Період підлітковості є сенситивним етапом розвитку особистості, коли відбувається формування базових психологічних структур — самосвідомості, моральної системи, світогляду й життєвих орієнтирів. Саме в цей час молодь

активно переосмислює попередні норми, соціальні ролі та моральні принципи, формуючи власну ієрархію цінностей [88].

За концепцією Е. Еріксона, центральним завданням підліткового віку є становлення ідентичності, яке відбувається через подолання кризи «Я — рольова плутанина». Вирішення цього завдання забезпечує перехід від залежності до автономії, від зовнішнього контролю — до внутрішньої саморегуляції [74]. Саме на цьому етапі молода людина створює власну систему ціннісних орієнтацій, що визначає спрямованість її життєдіяльності, світоглядну позицію та здатність робити морально усвідомлений вибір [88].

Підлітковий період супроводжується інтенсивними фізіологічними, емоційними й когнітивними змінами. Біологічне дозрівання нервової системи, особливо префронтальної кори, впливає на розвиток самоконтролю, планування та соціальної поведінки. Водночас гормональні зміни спричиняють підвищену імпульсивність і нестійкість емоцій, що може ускладнювати моральну саморегуляцію [95]. Унаслідок цього формування ціннісної системи відбувається на тлі суперечності між зростаючими можливостями мислення та емоційною нестабільністю.

Розвиток абстрактного й гіпотетико-дедуктивного мислення, про який говорив Ж. Піаже, дозволяє підліткові розмірковувати про моральні категорії, альтернативи поведінки та наслідки власних дій [86]. Це створює основу для виникнення моральної рефлексії — здатності аналізувати мотиви вчинків і внутрішньо оцінювати їх з позицій добра, справедливості чи гуманізму. На цій стадії формується перехід від конвенційного до постконвенційного рівня морального мислення [33], коли підлітки починають спиратися не лише на авторитет дорослих, а й на власні моральні принципи.

Формування цінностей відбувається під впливом провідних соціальних інститутів: сім'ї, групи однолітків, школи та медіапростору [94].

Сім'я забезпечує первинну соціалізацію — саме в родинному середовищі закладаються моральні норми, уявлення про добро, справедливість, відповідальність. Дослідження показують, що теплі, довірливі

стосунки між батьками та дітьми сприяють формуванню просоціальних і гуманістичних цінностей, тоді як конфлікти, подвійні стандарти або відсутність підтримки призводять до ціннісної дезорієнтації [68].

Однолітки стають ключовим референтним колом для перевірки власних переконань. Саме група однолітків часто задає критерії соціального успіху, прийняття й належності. Якщо група орієнтована на досягнення, взаємопідтримку та розвиток, це формує моральну стабільність і почуття приналежності. Натомість групи, де домінують агресивність, девіантність або знецінення норм, можуть провокувати відхилення в поведінці [80].

Шкільне середовище є важливим чинником розвитку моральної свідомості. Підтримувальна атмосфера, справедливе оцінювання, участь у спільних проєктах сприяють становленню соціальної відповідальності, емпатії та внутрішньої мотивації. Навпаки, авторитарні підходи й байдужість педагогів знижують моральну рефлексію та посилюють конформізм [78].

Значний вплив на сучасних підлітків чинить цифрове середовище. Соціальні мережі та онлайн-культура розширюють світогляд, але водночас створюють ризики ціннісної дезорієнтації. Надмірна орієнтація на лайки, популярність і матеріальні атрибути успіху може зміщувати акценти з гуманістичних і духовних цінностей на гедоністичні та престижні [82]. У таких умовах формування медіаграмотності, критичного мислення та моральної саморефлексії є обов'язковими умовами гармонійного розвитку особистості [96].

Підлітковий вік також характеризується підвищеною чутливістю до соціальної несправедливості, прагненням самостійно визначати свої переконання та активно відстоювати позицію. Це створює можливості для розвитку громадянської ідентичності, але водночас — ризик для формування протестної чи девіантної поведінки, якщо система цінностей не має внутрішньої узгодженості [71].

Отже, підлітковість є періодом, коли особистість уперше усвідомлює себе носієм власних цінностей і моральних переконань. Сформована,

інтегрована система гуманістичних орієнтирів забезпечує емоційну стійкість, адаптивність та відповідальну соціальну поведінку. Натомість деформація ціннісної сфери може призводити до конфліктів, внутрішньої невизначеності та девіантних проявів [92].

Ціннісна невизначеність у підлітків часто породжує так званий ціннісний вакуум — ситуацію, коли традиційні моральні орієнтири вже втратили авторитет, а нові ще не інтегровані в особистісну структуру. У таких умовах зростає вірогідність засвоєння девіантних моделей поведінки, особливо під впливом маргінальних груп або субкультур [97].

Підлітки з вираженим прагненням до домінування, статусу й влади, але без сформованої моральної складової, частіше демонструють агресивну чи асоціальну поведінку. Натомість високий рівень моральної ідентичності, усвідомлення етичних принципів і гуманістичних орієнтирів виступають захисними факторами навіть у несприятливому соціальному середовищі [98].

Українські дослідники також наголошують, що соціальна й економічна нестабільність, інформаційна перевантаженість і культурні трансформації збільшують ризики ціннісної дезорієнтації підлітків [13; 44]. Це проявляється у змішаних або суперечливих системах переконань, що ускладнюють саморегуляцію й підвищують вразливість до девіантних впливів.

Для підтримки гармонійного формування ціннісної системи підлітків психологи рекомендують цілісну профілактично-розвивальну роботу, яка включає:

- розвиток морального мислення й рефлексії — формування здатності оцінювати власні вчинки та їх етичні наслідки [71];
- підтримку позитивної ідентичності — усвідомлення власних сильних сторін і цілей [76];
- зміцнення просоціальних цінностей — розвиток емпатії, взаємоповаги, відповідальності;
- роботу з батьками та педагогами — забезпечення узгодженості моральних послань і атмосфери довіри;

- розвиток цифрової грамотності — вміння критично сприймати інформацію, протидіяти маніпуляціям і кіберризикам [96].

Сучасні соціокультурні умови розвитку українських підлітків характеризуються нестабільністю та підвищеною емоційною напругою. Війна, економічна криза, зміни освітнього середовища й вимушена міграція часто стають джерелом тривоги та пошуку сенсу. Проте дослідження засвідчують, що навіть травматичний досвід може стимулювати позитивну переоцінку цінностей, спрямовану на альтруїзм, взаємодопомогу й громадянську активність — за умови психологічної підтримки та безпечного простору [88].

Цифрове середовище водночас є і ресурсом, і викликом. Соціальні мережі формують «культуру видимості», що підсилює гедоністичні орієнтири, прагнення популярності та зовнішнього успіху. Відсутність стійких моральних переконань у таких умовах робить підлітка більш уразливим до кібербулінгу, деструктивних челенджів і пропаганди насильства [98; 82]. Тому особливого значення набуває виховання моральної рефлексії та цифрової компетентності — здатності усвідомлено фільтрувати інформацію, формувати власну позицію й чинити опір маніпуляціям.

Найефективнішими виявляються інтегровані програми розвитку ціннісної сфери, що поєднують індивідуальну, групову та соціальну роботу.

- На індивідуальному рівні — консультативна підтримка, спрямована на усвідомлення переконань, розвиток відповідальності та саморефлексії.

- На груповому — тренінги морального вибору, соціально-психологічні ігри, обговорення дилем, що формують досвід морального мислення [70].

- На соціальному — волонтерські ініціативи, громадянські проекти, участь у допомозі іншим, які підсилюють соціальну зрілість і відповідальність [94].

Психологічні інтервенції, що поєднують емоційне переживання та когнітивне осмислення, сприяють інтеріоризації гуманістичних цінностей і трансформації їх у стійкі переконання, які визначають поведінку навіть у кризових обставинах.

Отже, підлітковий вік виступає одним із найважливіших етапів становлення ціннісної системи особистості. У цей період поєднуються біологічні, емоційні, когнітивні та соціальні чинники, що роблять процес переосмислення цінностей надзвичайно інтенсивним. З одного боку, зростає самосвідомість, формується здатність до моральної рефлексії та критичного аналізу власних дій; з іншого — емоційна нестабільність, прагнення автономії та вплив середовища підвищують ризик ціннісних суперечностей [95].

Соціальне оточення має вирішальний вплив на формування моральної й світоглядної позиції підлітка. Сім'я виступає базовим середовищем соціалізації, що задає первинну систему норм і етичних принципів. Атмосфера довіри, прийняття й емоційної підтримки корелює зі становленням гуманістичних і просоціальних цінностей [68]. Натомість брак стабільності, конфліктність і подвійні стандарти породжують внутрішню ціннісну амбівалентність, що може проявлятися у девіантній поведінці.

Водночас група однолітків набуває дедалі більшого значення як джерело порівняння, підтримки й визнання. Соціальний статус і приналежність до групи стають вагомими мотивами поведінки. Якщо мікросоціум підтримує норми взаємоповаги, саморозвитку та етичної взаємодії — це підсилює моральну автономію підлітка. Якщо ж домінують агресивність, знецінення правил або прагнення ризику, формується установка на асоціальні дії [80].

Освітнє середовище виконує не лише навчальну, а й виховну функцію. Школа здатна створити умови для розвитку моральної компетентності, емпатії й критичного мислення через дискусії, спільні проекти та участь у суспільно корисній діяльності [78]. Навпаки, авторитарні методи, ігнорування потреб учнів або покарання без пояснення підбивають довіру до дорослих і стимулюють протестні реакції.

Суттєвим чинником сьогодення стає цифрове середовище, у якому підлітки формують нові уявлення про успіх, статус і самовираження. Постійний контакт із соціальними мережами сприяє переоцінці пріоритетів: зростає роль гедоністичних і престижних цінностей, тоді як духовно-моральні

можуть тимчасово відходити на другий план [82]. Відсутність сформованої внутрішньої етичної системи робить підлітків більш уразливими до інформаційних маніпуляцій і ризикованої поведінки в онлайні. Саме тому виховання цифрової грамотності та медіаетики є необхідною складовою сучасної психологічної підтримки [96].

У наукових дослідженнях [88; 93] підкреслюється, що стійка система гуманістичних цінностей виконує функцію психологічного буфера — вона забезпечує моральну саморегуляцію, сприяє розвитку самоповаги, довіри до інших і здатності протистояти девіантним впливам. Наявність внутрішньої цілісності та моральної ідентичності знижує ймовірність агресивних і ризикованих дій навіть за умов соціальної нестабільності.

Водночас сучасні умови життя підлітків — війна, економічна невизначеність, міграційні процеси — спричиняють додаткове навантаження на ціннісну сферу. Проте досвід переживання складних подій може слугувати джерелом ціннісної переорієнтації, стимулюючи розвиток альтруїзму, громадянської активності, прагнення до взаємопідтримки [88]. Таким чином, навіть травматичний досвід може мати позитивний трансформаційний потенціал, якщо підліток отримує емоційну підтримку й безпечне середовище.

Отже, ціннісні орієнтації в підлітковому віці формуються у процесі взаємодії індивідуальних психологічних чинників та багаторівневого соціокультурного контексту. Їх становлення є динамічним і водночас крихким процесом, що визначає майбутню життєву позицію особистості. Сформована, усвідомлена й гуманістично спрямована система цінностей виступає не лише показником особистісної зрілості, але й важливим ресурсом психологічної стійкості та успішної соціалізації у сучасному мінливому світі [70; 94].

Таким чином, формування ціннісної системи в підлітковому віці є складним і водночас визначальним процесом для подальшого розвитку особистості. Саме у цей період закладаються основи моральної свідомості, соціальної відповідальності та внутрішньої саморегуляції, які забезпечують гармонійну взаємодію людини із суспільством. Однак недостатня

сформованість ціннісних орієнтацій, їх суперечливість або дезінтеграція можуть призводити до порушення моральної рівноваги й появи поведінкових девіацій. Відхилення у ціннісній сфері стають одним із ключових психологічних чинників девіантної поведінки, що виявляється у прагненні до ризику, агресивності, протесті проти соціальних норм або байдужості до них. Саме тому подальший аналіз присвячено вивченню психологічних особливостей девіантних проявів у підлітковому віці та їх взаємозв'язку із структурою ціннісних орієнтацій.

1.3. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків та її взаємозв'язок із ціннісною сферою

Період підлітковості супроводжується значними біопсихосоціальними трансформаціями, що визначають становлення особистісної автономії, моральної свідомості та соціальної ідентичності. Проте саме ці глибокі зміни створюють підґрунтя для внутрішніх суперечностей, емоційної нестабільності й поведінкових експериментів [10]. У ситуаціях, коли відсутні чіткі моральні орієнтири або позитивні соціальні моделі, підлітки можуть вдаватися до дій, які суперечать суспільним нормам. У науковій літературі ці явища описують терміном «девіантна поведінка» (від лат. *deviatio* — відхилення), яким позначають учинки, що виходять за межі загальноприйнятих соціальних і моральних норм [72].

Девіантна поведінка в підлітковому віці має багатофакторну природу — її виникнення зумовлюють поєднання індивідуально-психологічних, сімейних, педагогічних та соціокультурних чинників [8; 84; 80]. Психологи розглядають її як форму дезадаптації, що свідчить про розбалансованість внутрішньої системи регуляції поведінки, насамперед — ціннісної сфери. Коли особистість не має узгодженої ієрархії цінностей або сприймає соціальні норми як зовнішній примус, порушується механізм морального самоконтролю, з'являється схильність до агресії, ризику, демонстративних чи асоціальних дій [71].

Згідно з підходом Ш. Шварца, ціннісна система виконує регулятивну функцію, спрямовуючи вибір людини між просоціальними та егоцентричними мотивами [92]. У підлітків із девіантною поведінкою спостерігається домінування цінностей самопіднесення — влади, статусу, матеріального успіху — при зниженні значущості самоперевершення, доброзичливості, толерантності та соціальної відповідальності [80; 88]. Такий дисбаланс ціннісних пріоритетів сприяє моральному відчуженню — механізму, який дає змогу виправдовувати власну агресивну чи антисоціальну поведінку [83].

Психологічні дослідження останніх років підтверджують, що ціннісна дезорієнтація є ключовим індикатором ризику девіацій. Вона проявляється у відсутності чітких моральних орієнтирів, у прагненні до швидких результатів і задоволення потреб без урахування соціальних наслідків. Унаслідок цього підліток схильний до імпульсивних рішень, порушення дисципліни, протестних або аутоагресивних форм поведінки [72].

Отже, девіантні форми поведінки в підлітковому віці можна розглядати як наслідок нестабільності ціннісної системи та порушення внутрішньої моральної цілісності. Її профілактика потребує не лише контролю чи покарання, а насамперед — формування усвідомленої системи гуманістичних цінностей, що забезпечують моральну саморегуляцію та соціальну адаптацію особистості.

Девіантна поведінка підлітків охоплює широкий спектр соціально неприйнятних дій — від агресивності, правопорушень, уживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин до проявів аутоагресії та суїцидальних спроб. Такі дії мають не лише індивідуальний, а й соціальний вимір, оскільки негативно впливають на процес соціалізації молоді, ускладнюють її інтеграцію в суспільство, руйнують сімейні стосунки, підривають дисципліну в навчальних закладах і сприяють закріпленню асоціальних моделей поведінки [8].

Особливої уваги потребує група важковиховуваних підлітків, для яких характерні стійкі труднощі в контролі емоцій та поведінкових імпульсів,

низький рівень соціальної адаптації, конфліктність, схильність до маніпуляцій і протестних реакцій. У психологічному плані вони відзначаються низькою толерантністю до фрустрації, підвищеною агресивністю, емоційною нестійкістю, відсутністю сформованих моральних переконань та внутрішньої системи цінностей [73]. Такі підлітки часто демонструють опір педагогічним впливам, відмову від дотримання правил і норм, що розцінюють як зовнішній тиск, а не внутрішню потребу [8].

Важковиховуваними зазвичай вважають тих підлітків, які не піддаються традиційним методам виховання, порушують морально-правові норми, мають неадекватну самооцінку, деформовану мотиваційну сферу та виражені відхилення в ціннісних орієнтаціях [39; 70]. У таких осіб часто спостерігається домінування ситуативних мотивів над довгостроковими моральними принципами, що робить їх поведінку імпульсивною, непослідовною й соціально ризикованою.

З позицій теорії базових цінностей Ш. Шварца девіантна поведінка, особливо у важковиховуваних підлітків, часто пов'язана з домінуванням цінностей самопіднесення — прагнення влади, досягнення особистого успіху, контролю над іншими — на шкоду цінностям самоперевершення, доброзичливості, соціальної відповідальності та емпатії [81; 85; 70].

Формування девіантної поведінки є багатофакторним процесом, який відбувається на перетині кількох рівнів впливу.

- Індивідуально-психологічний рівень охоплює особливості темпераменту, емоційної регуляції, когнітивного розвитку та психобіологічні чинники, що визначають стійкість до стресу й імпульсивність.

- Педагогічний рівень пов'язаний із характером виховних впливів у школі та сім'ї, які формують первинні норми й ціннісні орієнтири.

- Соціально-психологічний рівень відображає специфіку міжособистісних стосунків підлітка, його позицію в групі однолітків, рівень самоповаги та моральної рефлексії.

- Соціокультурний рівень охоплює ширші суспільні умови — економічну нестабільність, інформаційне перенасичення, вплив цифрових медіа, політичні чи воєнні події, що зумовлюють моральну невизначеність серед молоді [13; 88].

Проте жоден із перелічених чинників не є визначальним сам по собі. Ключову роль відіграє співвідношення зовнішніх впливів і внутрішньої ціннісної системи особистості. Саме структура цінностей зумовлює, як підліток інтерпретує соціальні норми, реагує на тиск групи та обирає поведінкові стратегії в ситуаціях морального вибору.

Особливе значення має мікросоціальне середовище — насамперед сім'я та найближче оточення. Недостатня емоційна підтримка, авторитарні або, навпаки, гіперопікуючі стилі виховання, сімейні конфлікти, подвійні стандарти та низький рівень довіри створюють передумови для формування ціннісної дезорієнтації. За результатами сучасних досліджень [13; 68], у родинах із жорсткими покараннями чи браком тепла підлітки частіше демонструють протестну поведінку, тоді як у сім'ях із надмірною свободою або відсутністю контролю — схильність до ризику, імпульсивних рішень і девіацій.

Таким чином, деформація ціннісної системи у підлітковому віці виступає центральним психологічним механізмом, що посилює ризик відхилень у поведінці. Формування стабільної, гуманістично зорієнтованої ієрархії цінностей— основна умова профілактики девіантних проявів і розвитку моральної зрілості.

Важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій підлітка відіграє освітнє середовище, яке є одним із провідних соціальних агентів розвитку особистості. Низький рівень навчальної мотивації, конфліктні взаємини з учителями або однолітками, відсутність можливостей для самореалізації в шкільному просторі призводять до зниження значущості соціально корисних цінностей — таких як пізнання, саморозвиток, відповідальність та дисципліна [47]. У таких умовах підліток часто шукає альтернативні шляхи самоствердження й соціального визнання — зокрема, у групах із девіантною

спрямованістю. Коли освітній заклад не забезпечує можливостей для конструктивного лідерства, партнерської взаємодії й емоційної підтримки, його потенціал як виховного середовища значно знижується [13; 64].

Як зазначає В. М. Оржеховська, у підлітковому віці саме ціннісні орієнтації виступають провідним механізмом саморегуляції поведінки. Їхня нестійкість або суперечливість зумовлює появу деструктивних способів самореалізації, підсилює потребу у протесті проти соціальних вимог і моральних норм [44]. Підлітки з деформованою системою цінностей схильні ігнорувати суспільно схвалені норми, орієнтуючись натомість на асоціальні групи, які забезпечують відчуття належності й визнання.

Певне значення має і емоційно-вольова сфера. Підвищена збудливість, імпульсивність, низька толерантність до фрустрації та недостатня здатність до самоконтролю створюють передумови для девіантних дій, особливо коли підліток не має підтримки з боку значущих дорослих або позитивного соціального досвіду [64; 88]. Такі особливості часто поєднуються з відсутністю сформованої ієрархії цінностей, що ускладнює моральний вибір і сприяє закріпленню асоціальних стратегій поведінки.

Згідно з теорією базових цінностей Ш. Шварца, у підлітків із девіантними проявами переважають цінності самопіднесення — прагнення влади, успіху, соціального престижу — тоді як цінності самоперевершення, доброзичливості, альтруїзму та соціальної відповідальності мають знижене значення [69; 84]. Така ціннісна переорієнтація сприяє розвитку морального відчуження, тобто внутрішніх механізмів, які дозволяють раціонально виправдовувати агресивні чи антисоціальні дії. Втрата здатності співпереживати й оцінювати власні вчинки з позиції гуманістичних принципів веде до зниження моральної чутливості та до зростання рівня девіацій.

Таким чином, порушення у ціннісно-смісловій сфері підлітка є не лише наслідком соціальних ризиків, а й однією з провідних причин девіантної поведінки. Відновлення внутрішньої цілісності, розвиток моральної рефлексії

та формування гуманістичних орієнтирів мають бути основою психологічної профілактики та корекційної роботи з цією категорією молоді.

Крім того, девіантні підлітки часто демонструють порушення у мотиваційно-ціннісній сфері, що виявляється у недостатньому контролі імпульсів, гіпертрофованому прагненні до незалежності, низькому рівні емпатії та труднощах соціальної інтеграції [81]. Відсутність стійких моральних орієнтирів і позитивних життєвих цілей підвищує ризик соціальної ізоляції або приєднання до асоціальних груп, де підліток шукає відчуття приналежності та визнання [85].

З позиції сучасної психології, ціннісна дезорієнтація є одним із ключових чинників ризику девіантної поведінки. Коли підліток не має усвідомлених моральних критеріїв, не бачить сенсу в соціально схвалених формах діяльності або сприймає їх як нав'язані, він може компенсувати внутрішній дисбаланс шляхом приєднання до субкультур із протисоціальними нормами. У таких групах підліток отримує уявну підтримку та «фальшиве відчуття ідентичності», що ґрунтується на запереченні загальнолюдських цінностей та суспільних правил [44].

Значний вплив на формування поведінкових стратегій має інформаційне середовище. Соціальні мережі створюють атмосферу постійного порівняння, що провокує почуття неповноцінності, прагнення до швидких результатів або підштовхує до небезпечних онлайн-спільнот, у яких романтизуються насильство, ризик чи саморуйнівні дії. Такі тенденції негативно впливають на становлення ціннісної системи, послаблюють моральну рефлексію та ускладнюють формування зрілої ідентичності [10].

Особливої уваги заслуговує проблема осмислення життя та побудови позитивної ідентичності. Підлітки з вираженою девіантною поведінкою часто відзначаються низьким рівнем осмисленості власного існування, відсутністю чітких життєвих орієнтирів, відчуттям безпорадності та знеціненням власної особистості. Це супроводжується редукцією базових гуманістичних цінностей — любові, дружби, праці, розвитку, відповідальності — і водночас посиленням

прагнення до матеріальних благ, задоволення миттєвих потреб і статусного визнання [13].

Профілактика девіантної поведінки має здійснюватися у кількох взаємопов'язаних напрямках. Насамперед — через розвиток саморегуляції, емоційного інтелекту, моральної рефлексії та здатності робити усвідомлений вибір. Ефективними є психокорекційні програми, спрямовані на формування позитивної системи цінностей, конструктивних соціальних навичок і відповідального прийняття рішень [64]. Важливе місце посідає групова робота, де підлітки вчаться усвідомлювати власні потреби, співпереживати іншим і знаходити безпечні способи самовираження.

Не менш значущою є участь сім'ї. Психопросвіта й консультування батьків, навчання ненасильницьким формам виховання, підтримка емоційного контакту з дитиною сприяють формуванню в родинному середовищі таких цінностей, як взаємоповага, довіра, турбота та відповідальність. Саме вони є основою для попередження соціальної дезадаптації.

Результати сучасних досліджень підтверджують, що розвиток гуманістичних цінностей — турботи про інших, дотримання соціальних норм, здатності до моральної самооцінки — є найефективнішим шляхом зниження проявів девіацій [72; 81]. Програми психологічної профілактики, спрямовані на відновлення смислової єдності та ціннісної стабільності, дозволяють не лише зменшити ризик деструктивної поведінки, а й сприяють особистісному зростанню та успішній соціальній адаптації підлітків.

Таким чином, взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями та девіантною поведінкою є складним і багаторівневим феноменом, що має фундаментальне значення для розуміння процесів соціалізації. Цінності виступають внутрішнім регулятором поведінки, а їх викривлення — передумовою деструктивних дій. Тому формування зрілої системи цінностей, розвиток моральної свідомості та соціальної компетентності є ключовими напрямками психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками.

Отже, аналіз ціннісних орієнтацій у підлітків із девіантними проявами виступає важливою умовою для розуміння їхніх поведінкових труднощів і розробки комплексних стратегій психологічної допомоги, спрямованих на формування конструктивної мотивації, моральної стійкості та успішної соціальної інтеграції.

Висновки до першого розділу

У першому розділі мною було здійснено теоретичне дослідження проблеми формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці та визначено їх роль у регуляції поведінки особистості, зокрема у взаємозв'язку з девіантними проявами. Результати аналізу засвідчили, що цінності є основоположним елементом внутрішнього світу людини, вони відображають її уявлення про добро і зло, сенс життя, щастя, успіх, самореалізацію. Ціннісні орієнтації виступають конкретним проявом системи цінностей і визначають вибірковість поведінки, спрямованість діяльності, особистісні пріоритети та мотиви. Саме вони формують основу моральної свідомості та впливають на всі аспекти соціального функціонування людини — від міжособистісних контактів до прийняття життєвих рішень.

У підлітковому віці формування ціннісної системи має вирішальне значення, оскільки цей період характеризується активним становленням самосвідомості, потребою у самоствердженні, прагненням до незалежності й пошуком власного життєвого шляху. Психологічний розвиток у цей час супроводжується внутрішніми суперечностями між бажанням автономії та потребою у підтримці з боку дорослих. Цінності набувають особистісного змісту, стають орієнтирами у визначенні життєвих цілей, виборі засобів їх досягнення та формуванні моральної позиції.

У ході теоретичного аналізу було з'ясовано, що процес формування ціннісних орієнтацій залежить від поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників. До внутрішніх належать індивідуально-психологічні особливості, рівень самосвідомості, емоційна зрілість, особистісна спрямованість. До зовнішніх — сімейне виховання, умови навчального середовища, група однолітків,

соціокультурні та інформаційні впливи. Важливу роль у цьому процесі відіграє школа, оскільки саме вона може стати простором розвитку моральної компетентності, рефлексії та здатності до співпраці.

Суттєвий вплив на формування цінностей сучасних підлітків має цифрове середовище. Інтернет і соціальні мережі створюють новий контекст соціалізації, у якому змінюються критерії успіху, популярності та соціальної значущості. Часто акценти зміщуються з гуманістичних і духовних орієнтацій на зовнішні атрибути – престиж, матеріальні досягнення, кількість підписників або схвалень. Це сприяє формуванню поверхневих цінностей і гедоністичної мотивації.

Окреме місце у дослідженні посідає аналіз взаємозв'язку ціннісної сфери та девіантної поведінки підлітків. Виявлено, що девіантність не є ізольованим явищем, вона формується як наслідок дисбалансу в системі морально-ціннісних орієнтацій. Коли у структурі цінностей переважають прагматичні, егоцентричні або гедоністичні мотиви, а гуманістичні цінності втрачають значущість, підвищується ризик асоціальних, агресивних або ризикованих форм поведінки. Навпаки, наявність сформованої моральної ідентичності, розуміння соціальної відповідальності, співпереживання й альтруїзму є чинниками, що захищають підлітка від девіантних впливів навіть у складних життєвих умовах.

Підлітки з девіантною поведінкою, як правило, мають викривлену ієрархію цінностей: для них характерне прагнення до влади, домінування, матеріального добробуту, при цьому знижується значущість співпраці, взаємодопомоги, праці, любові, відповідальності. Така дезінтеграція ціннісної системи призводить до внутрішньої суперечності, моральної нестійкості, труднощів у саморегуляції та соціальній адаптації. Водночас результати сучасних досліджень свідчать, що через цілеспрямовану психологічну та педагогічну роботу можливо відновити цілісність ціннісної сфери підлітків, сприяючи формуванню гуманістичної спрямованості, рефлексивності, емпатії та відповідальної поведінки.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Методологічні принципи вивчення ціннісних орієнтацій у важковиховуваних підлітків та характеристика досліджуваної вибірки

Вивчення ціннісних орієнтацій у підлітковому віці посідає центральне місце в сучасній психології розвитку, оскільки саме в цей період відбувається інтенсивне становлення моральної свідомості, світоглядних позицій і системи життєвих пріоритетів [65]. Ціннісна сфера у підлітків стає основою формування мотивів поведінки, етичних орієнтирів та соціальної відповідальності, визначаючи не лише особистісну спрямованість, а й стратегії самореалізації в соціумі. Саме в підлітковому віці актуалізується процес пошуку власної ідентичності, відбувається переосмислення норм і вимог дорослого світу, що зумовлює формування нових смислових утворень та системи внутрішніх переконань.

З позиції сучасної аксіопсихології, цінності розглядаються як стійкі смислові структури, що інтегрують когнітивний, емоційний і мотиваційний рівні психіки, забезпечуючи внутрішню цілісність особистості та визначаючи спрямованість її діяльності [45]. Вони виступають внутрішнім орієнтиром, який регулює поведінку людини, впливаючи на вибір життєвих цілей, способів взаємодії та моральних рішень. Для важковиховуваних підлітків характерна фрагментарність і суперечливість ціннісної структури, що ускладнює гармонійний розвиток особистості та призводить до дезадаптації у соціумі [33]. Такі підлітки часто демонструють розрив між декларованими переконаннями і реальною поведінкою, що свідчить про слабку інтеграцію морально-ціннісної сфери.

Методологічно вивчення ціннісних орієнтацій підлітків ґрунтується на особистісно-розвивальному підході, який передбачає розгляд підлітка як активного суб'єкта власної життєдіяльності, здатного до самопізнання, рефлексії, усвідомлення власних мотивів і вибору життєвих орієнтирів [67].

Цей підхід дає змогу поєднати аналіз соціального контексту розвитку з дослідженням внутрішніх психічних механізмів становлення особистості. Водночас у межах аксіологічного підходу цінності розглядаються як ядро особистісної саморегуляції, моральної стабільності та прогнозування поведінки [65; 90].

Поєднання зазначених підходів забезпечує цілісне бачення процесу формування ціннісних орієнтацій у важковиховуваних підлітків і створює наукове підґрунтя для подальшого емпіричного аналізу цього феномену.

Формування ціннісних орієнтацій виступає одним із ключових чинників розвитку особистості, оскільки саме вони забезпечують інтеграцію когнітивних, емоційно-мотиваційних і поведінкових компонентів психіки, визначаючи напрям життєвої активності, соціальну поведінку та ставлення до навколишнього світу. У структурі особистості цінності виконують функцію внутрішнього регулятора, який узгоджує потреби, мотиви й соціальні норми, формуючи цілісну систему життєвих орієнтирів [58; 65].

У нашому дослідженні особлива увага приділяється підліткам із проявами девіантної поведінки, у яких ціннісна структура має низку дисгармонійних особливостей — фрагментарність, суперечливість, орієнтацію на прагматичні, егоцентричні або гедоністичні мотиви. Така система цінностей відображає труднощі соціальної адаптації, низьку моральну стабільність і потребу у зовнішньому контролі [16; 27].

Цей підхід органічно поєднується із системно-ціннісним підходом [24], який розглядає цінності як багаторівневу динамічну структуру, що інтегрує когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти особистості. Ієрархія цінностей у цьому контексті постає не як статичне утворення, а як жива система, що безперервно розвивається під впливом соціальних контактів, досвіду та рефлексії. Саме системно-ціннісний підхід дає змогу виявити внутрішні механізми узгодження особистісних і соціальних орієнтирів, які впливають на моральну регуляцію поведінки підлітків.

Поєднання особистісно-розвивального та системно-ціннісного підходів забезпечило цілісну методологічну основу дослідження, що дозволяє глибше зрозуміти психологічні механізми формування ціннісних орієнтацій у важковиховуваних підлітків. Для цієї групи характерні істотні труднощі в гармонізації внутрішнього світу, зумовлені як несприятливими соціальними умовами, так і емоційно-вольовими розладами, що ускладнюють процес прийняття соціально прийнятних рішень. Важковиховуваність у цьому контексті розглядається як стан морально-психологічної дезінтеграції, який виявляється у стійких порушеннях поведінки, недостатній здатності до самоконтролю та суперечливій мотиваційно-ціннісній системі [50; 61].

Крім того, у межах даного дослідження методологічна база інтегрує положення мотиваційної психології, яка розглядає цінності як фундаментальні структурні елементи мотиваційної сфери особистості. Вони визначають емоційне забарвлення цілей, способи досягнення результатів і ставлення людини до соціально значущих видів діяльності. У контексті роботи з важковиховуваними підлітками особливу увагу приділено питанням соціальної адаптації, яка виступає одним із ключових критеріїв сформованості зрілої ціннісної системи. Саме успішна інтеграція у соціальне середовище свідчить про ефективність внутрішніх мотиваційних змін, що відбуваються в результаті розвитку ціннісної сфери [61].

Методологічну основу дослідження становить низка принципів, що забезпечують його наукову достовірність і психологічну коректність.

1. Принцип комплексності. Він передбачає використання взаємодоповнювальних методів для всебічного аналізу ціннісних орієнтацій підлітків, поєднання кількісних і якісних підходів, що дозволяє розкрити не лише структурні, а й смислові аспекти ціннісної системи. Комплексність забезпечує повноту інтерпретації результатів і знижує ризик спотворення даних через однобічність вимірювання [25; 34].

2. Принцип системності. Відповідно до нього ціннісні орієнтації розглядаються у взаємозв'язку з іншими психологічними характеристиками

особистості — мотивацією, самосвідомістю, соціальними установками — а також у контексті зовнішніх соціальних впливів. Це дозволяє простежити, як цінності взаємодіють із поведінковими проявами та емоційними станами підлітка, утворюючи єдину психічну систему, що регулює соціальну поведінку [47].

3. Принцип валідності та надійності. Усі діагностичні методики, використані у дослідженні, мають підтверджені психометричні характеристики — високий рівень внутрішньої узгодженості, стабільності результатів і адаптованість до підліткового віку. Дотримання цього принципу забезпечує точність вимірювань і достовірність висновків щодо специфіки ціннісних орієнтацій різних груп підлітків [34; 50].

4. Принцип етичності. Робота з важковиховуваними підлітками потребує особливої делікатності, тому дослідження проводилося з обов'язковим інформуванням учасників, отриманням письмової згоди батьків і гарантуванням анонімності результатів. Дотримання етичних норм забезпечує не лише безпечність дослідження, а й підвищує рівень довіри респондентів, що сприяє більшій автентичності отриманих даних [25].

Сукупність зазначених принципів створює цілісну методологічну основу, яка дозволяє глибоко та об'єктивно дослідити психологічні закономірності формування ціннісних орієнтацій у важковиховуваних підлітків, враховуючи їхню внутрішню мотиваційну динаміку та соціокультурний контекст.

Емпіричну основу проведеного дослідження становили 60 підлітків віком від 14 до 16 років, які навчаються у закладах загальної середньої освіти м. Чорноморськ Одеської області. Для підвищення валідності результатів вибірка була сформована з урахуванням критеріїв репрезентативності та поділена на дві рівноцінні групи по 30 осіб.

Перша група включала підлітків із проявами девіантної поведінки, встановленої за результатами спостережень шкільного психолога, класного керівника й соціального педагога. Оцінювання здійснювалося на підставі

аналізу поведінкових характеристик, дисциплінарних зауважень, особливостей спілкування та рівня емоційної регуляції [50; 61].

До другої групи увійшли підлітки з нормотиповою поведінкою, які не виявляли ознак соціальної дезадаптації, порушень шкільної дисципліни або відхилень у міжособистісній взаємодії. Такий підхід забезпечив можливість зіставного аналізу двох контрастних груп за низкою психологічних показників, що відображають структуру та зміст їхніх ціннісних орієнтацій.

Критерії включення до вибірки передбачали:

- відсутність психічних і неврологічних розладів у медичній карті учасника;
- відповідність інтелектуального розвитку віковим нормам;
- здатність до усвідомленого виконання інструкцій і відповідей на запитання;
- добровільну участь та письмову згоду батьків на проведення дослідження.

Гендерна структура вибірки не була окремим предметом аналізу, проте враховувалася під час статистичної стандартизації результатів — зокрема, при обробці даних за Морфологічним тестом життєвих цінностей (МТЖЦ) [53], що передбачає коригування середніх показників залежно від статі.

Дослідження проводилося добровільно, із суворим дотриманням етичних принципів психологічної практики, визначених Кодексом етики психолога НАПН України. Усі учасники були проінформовані про мету та зміст дослідження, гарантії конфіденційності та можливість припинення участі на будь-якому етапі без негативних наслідків [25].

Таким чином, методологічні засади дослідження базувалися на поєднанні особистісно-розвивального та аксіологічного підходів, спрямованих на виявлення внутрішніх мотиваційно-сміслових структур підлітків. Добре структурована вибірка дозволила здійснити порівняльний аналіз між нормотиповими й важковиховуваними учнями та отримати валідні емпіричні висновки щодо особливостей формування їхніх ціннісних орієнтацій.

2.2. Структура та зміст психодіагностичного інструментарію дослідження ціннісних орієнтацій важковиховуваних підлітків

Психодіагностика ціннісної сфери особистості становить один із ключових напрямів сучасної вікової та практичної психології, адже саме через систему цінностей відображається особистісна зрілість, соціальна адаптованість і моральна позиція людини. Формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці має виняткове значення, оскільки цей період характеризується активним становленням життєвих пріоритетів, моральних ідеалів, прагненням до самоствердження та осмислення власної ідентичності.

Для підлітків із проявами девіантної поведінки проблема деформації ціннісної системи є особливо актуальною. Саме ціннісна дезінтеграція, що виявляється у суперечностях між декларованими нормами та реальною поведінкою, часто стає психологічним підґрунтям асоціальних чи деструктивних форм активності [31]. Тому глибоке діагностування ціннісної сфери в таких підлітків є важливою умовою не лише наукового аналізу, а й ефективної психокорекційної роботи.

Одним із ключових етапів дослідження психологічних особливостей важковиховуваних підлітків є етап психодіагностики, адже саме від його якості та методологічної обґрунтованості залежить достовірність подальших висновків і результативність розроблених психокорекційних стратегій. У науковій літературі підкреслюється, що адекватність підбору діагностичних методів є запорукою правильного визначення проблемної сфери й подальшого вибору оптимальних шляхів розвитку чи корекції [33].

Як зазначає Ю. А. Кляйбер, сучасна психологія відмовляється від уніфікованих підходів до дослідження особистості: ефективно вивчення ціннісної сфери передбачає застосування комплексної діагностики, що поєднує кількісні та якісні методи, різні рівні пізнання — від поведінкових проявів до глибинних мотиваційних процесів [33].

З урахуванням цих положень у роботі спиралися на концепцію Л. М. Зюбіна, який запропонував програмно-схемний підхід до вивчення

важковиховуваних дітей і підлітків. Цей підхід передбачає багаторівневе дослідження індивідуально-психологічних характеристик із поєднанням тестових методик, спостереження, бесід та аналізу діяльності [22]. Така інтеграція дозволяє уникнути однобічності в інтерпретації результатів і забезпечує більш повну, системну характеристику ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, що, у свою чергу, створює основу для подальшої диференційованої корекційної роботи.

Вибір психодіагностичного інструментарію у межах цього дослідження визначався метою отримання цілісного уявлення про структуру, зміст та функціонування системи ціннісних орієнтацій у підлітків з різними типами поведінкових проявів — нормотиповою та девіантною. Такий підхід дозволяє не лише виявити основні тенденції у ціннісній сфері, а й простежити взаємозв'язки між когнітивними, емоційно-мотиваційними та поведінковими аспектами особистісної регуляції.

Для досягнення цієї мети було обрано три взаємодоповнюючі методики, які охоплюють різні рівні функціонування ціннісної регуляції:

- когнітивний рівень — усвідомлені уявлення про значущі життєві цілі та способи їх досягнення;
- мотиваційний рівень — система домінуючих мотивів і внутрішніх спонукань, що визначають поведінковий вибір;
- поведінковий рівень — практична реалізація цінностей у конкретних життєвих ситуаціях.

Таке поєднання діагностичних інструментів забезпечує багаторівневий аналіз аксіосфери підлітків, дозволяючи не лише виявити домінуючі орієнтири, а й оцінити їхню внутрішню узгодженість, цілісність і вплив на соціальну адаптацію.

Методика М. Рокича є класичним і загально визнаним інструментом для вивчення індивідуальної ієрархії життєвих цінностей. Її концептуальна основа ґрунтується на уявленні про те, що структура цінностей людини є ключовим

елементом її мотиваційної системи й визначає характер життєвих виборів, соціальної поведінки та рівень моральної зрілості [87].

Основна мета методики — виявлення співвідношення термінальних (кінцевих життєвих цілей) і інструментальних (засобів досягнення цілей) цінностей, які утворюють внутрішню логіку життєвих орієнтацій індивіда. У процесі тестування респонденту пропонується перелік із 36 цінностей — 18 термінальних і 18 інструментальних, які потрібно впорядкувати у порядку особистої значущості.

Термінальні цінності відображають ідеальні стани або бажані цілі життя (наприклад, щасливе сімейне життя, свобода, матеріальний добробут, саморозвиток), тоді як інструментальні — характеризують моральні принципи й особистісні якості, що допомагають цих цілей досягти (чесність, самоконтроль, сміливість, відповідальність).

Застосування цієї методики у дослідженні підлітків зумовлене її високою універсальністю, надійністю й культурною адаптованістю, що робить її придатною для порівняльного аналізу ціннісних систем різних груп [45]. Вона дозволяє виявити не лише провідні життєві орієнтири, а й внутрішню узгодженість системи цінностей, ступінь її інтегрованості та стійкості.

У межах нашого дослідження методика М. Рокича дала змогу визначити, які саме цінності займають провідні позиції у системі орієнтацій підлітків із нормотиповою та девіантною поведінкою, а також порівняти особливості співвідношення цілей і засобів у кожній групі.

Отже, методика М. Рокича є надійною діагностичною основою для аналізу змістового ядра ціннісної свідомості підлітків і виявлення домінант, що визначають напрямок їхнього особистісного становлення та соціальної поведінки.

Опитувальник базових цінностей Ш. Шварца є одним із найбільш визнаних у світовій психології інструментів для вивчення мотиваційно-ціннісної структури особистості. Його теоретична основа спирається на уявлення про те, що в основі будь-якої соціальної поведінки лежить

універсальна система цінностей, притаманна всім культурам і віковим групам, але різна за рівнем вираженості у конкретної особи [63].

Методика передбачає оцінювання десяти базових типів цінностей, що відображають різні сторони людської мотивації:

самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, безпека, конформність, традиції, доброзичливість, універсалізм.

Кожна з них виступає своєрідним компонентом узагальненої системи життєвих пріоритетів, які регулюють взаємодію людини із соціальним середовищем.

Застосування опитувальника Шварца у підлітковому віці є особливо виправданим, адже саме в цей період формуються основні життєві орієнтири, розвивається самосвідомість, посилюється прагнення до незалежності та зростає потреба у самоствердженні. Методика дає змогу виявити домінуючі мотиваційні тенденції, що визначають поведінку підлітка, і водночас простежити баланс між просоціальними та егоцентричними орієнтаціями.

Отже, методика Ш. Шварца забезпечує комплексне бачення ціннісної системи особистості, дає можливість виявити глибинні суперечності між гуманістичними та егоцентричними орієнтаціями й визначити, які саме мотиви переважають у поведінці підлітків. Її використання в межах цього дослідження стало важливою складовою багаторівневого аналізу ціннісної сфери, дозволивши простежити як індивідуальні, так і соціокультурні закономірності формування системи життєвих пріоритетів.

Морфологічний тест життєвих цінностей (МТЖЦ) є одним із найбільш змістовних інструментів для вивчення ціннісно-сислової сфери особистості у контексті реального життєвого досвіду. На відміну від класичних ієрархічних методик, він спрямований на аналіз ціннісних орієнтацій у різних сферах життя — професійній, сімейній, суспільній, навчальній, рекреаційній та фізичній [53].

Основна ідея методики полягає в тому, що цінності не існують у відриві від діяльності: вони реалізуються у конкретних сферах життєдіяльності,

визначаючи її зміст, спрямованість і рівень задоволеності. Тому МТЖЦ дозволяє не лише оцінити, які саме сфери є найбільш значущими для респондента, а й з'ясувати, наскільки ці сфери узгоджені між собою.

Під час дослідження підлітки оцінювали значущість різних життєвих сфер за допомогою шкальних показників, що відображають рівень їхньої включеності, мотивації та емоційної насиченості. Результати давали змогу побачити цілісну картину життєвих пріоритетів та визначити можливі внутрішні суперечності між цінностями саморозвитку, соціальної активності й матеріальної орієнтації.

У межах даного дослідження МТЖЦ застосовувався не лише як описовий, а й як аналітичний інструмент: на основі отриманих даних проводився кореляційний аналіз, що дозволив виявити взаємозв'язки між ціннісними орієнтаціями у різних життєвих сферах. Це дало можливість простежити, як окремі цінності взаємопідсилюють або, навпаки, конфліктують одна з одною, формуючи індивідуальний профіль життєвих смислів.

Таким чином, МТЖЦ виявився особливо цінним для вивчення важковиховуваних підлітків, оскільки дав змогу виявити внутрішні протиріччя між цінностями розвитку та прагматичними установками, простежити деформації у структурі життєвих пріоритетів і визначити потенційні напрями психокорекційної роботи.

Застосування трьох взаємодоповнювальних методик — тесту ціннісних орієнтацій М. Рокича, опитувальника базових цінностей Ш. Шварца та морфологічного тесту життєвих цінностей В. Сопова і Л. Карпушиної — дало змогу здійснити багаторівневий аналіз аксіосфери підлітків. Кожен із цих інструментів виконує окрему дослідницьку функцію, водночас формуючи цілісну систему вимірювання ціннісної структури особистості.

Методика М. Рокича спрямована на виявлення ієрархії термінальних та інструментальних цінностей, що визначають загальні життєві орієнтири особистості. Вона відображає когнітивний рівень регуляції поведінки — тобто

усвідомлені уявлення людини про те, чого вона прагне й якими засобами цього досягає.

Опитувальник Ш. Шварца фокусується на мотиваційно-ціннісній сфері, дозволяючи визначити внутрішні стимули, що керують вибором цілей та формою соціальної активності. Він показує, якою мірою поведінка зумовлюється просоціальними чи егоцентричними орієнтаціями, і є важливим індикатором моральної спрямованості особистості.

Морфологічний тест життєвих цінностей (МТЖЦ) доповнює попередні методики, розкриваючи контекст практичної реалізації цінностей у конкретних сферах життєдіяльності. Він дозволяє виявити реальні життєві пріоритети, ступінь їхньої узгодженості, а також внутрішні суперечності між духовно-моральними, соціальними та прагматичними компонентами системи цінностей.

Порівняльний аналіз засвідчив, що використання зазначеного діагностичного комплексу забезпечує всебічне розкриття аксіологічної структури підлітків на трьох рівнях:

- когнітивному — через усвідомлення життєвих цілей (методика Рокича);
- мотиваційному — через визначення провідних стимулів діяльності (опитувальник Шварца);
- поведінковому — через прояв цінностей у реальних життєвих сферах (МТЖЦ).

Таке поєднання дозволяє отримати комплексну картину ціннісно-сислової організації особистості підлітка, виявити відмінності між нормотиповими й важковиховуваними респондентами та забезпечити надійну базу для подальшої психокорекційної роботи.

Висновки до другого розділу

У другому розділі було представлено методологічні та емпіричні засади дослідження психологічних особливостей формування ціннісних орієнтацій у важковиховуваних підлітків. Проведений аналіз засвідчив, що система

цінностей у підлітковому віці є центральним механізмом становлення особистості, її моральної свідомості, мотиваційної сфери та поведінкової саморегуляції. Саме через структуру ціннісних орієнтацій визначається спрямованість розвитку, здатність до соціальної адаптації, усвідомленого вибору та відповідального прийняття рішень.

У роботі було обґрунтовано, що формування ціннісних орієнтацій у важковиховуваних підлітків відбувається у складних соціально-психологічних умовах, що супроводжується суперечностями між особистісними прагненнями та соціальними вимогами. Така дезінтеграція ціннісної сфери проявляється у нестійкості моральних орієнтирів, домінуванні ситуативних і егоцентричних мотивів, зниженій здатності до саморегуляції поведінки. Саме тому дослідження ціннісних орієнтацій цієї категорії підлітків вимагає застосування комплексного методологічного підходу, який поєднує особистісно-розвивальний, аксіологічний і системно-ціннісний напрями.

У процесі теоретико-методологічного аналізу визначено основні принципи дослідження — комплексності, системності, валідності, надійності та етичності. Їх реалізація дала можливість забезпечити наукову обґрунтованість вибору методик, коректність обробки даних і достовірність отриманих висновків.

Емпірична частина була організована на вибірці з 60 підлітків віком від 14 до 16 років, поділених на дві рівні групи — з нормотиповою та девіантною поведінкою. Це дозволило провести порівняльний аналіз особливостей їхніх ціннісних систем та виявити закономірності формування аксіосфери залежно від типу соціальної адаптованості.

До складу психодіагностичного комплексу увійшли три взаємодоповнювальні методики, що охоплюють різні рівні ціннісної регуляції — когнітивний, мотиваційний та поведінковий. Методика М. Рокича дала змогу визначити ієрархію термінальних і інструментальних цінностей, виявивши провідні життєві орієнтири підлітків. Опитувальник базових цінностей Ш. Шварца дозволив дослідити мотиваційно-ціннісну структуру

особистості, встановити баланс між гуманістичними та егоцентричними спрямуваннями. Морфологічний тест життєвих цінностей В. Сопова і Л. Карпушиної забезпечив глибше розуміння контексту практичної реалізації цінностей у різних життєвих сферах.

Отже, у результаті проведеного аналізу було підтверджено, що дослідження ціннісних орієнтацій має здійснюватися на засадах інтегративного, міждисциплінарного підходу, який поєднує кількісні та якісні методи, враховує індивідуально-психологічні, соціальні й культурні чинники. Створена методологічна база забезпечує надійне підґрунтя для подальшого емпіричного вивчення взаємозв'язків між структурою цінностей і проявами девіантної поведінки, а також для розробки ефективних психокорекційних і профілактичних програм, спрямованих на гармонізацію мотиваційно-ціннісної сфери підлітків.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

3.1. Структура та особливості термінальних і інструментальних цінностей підлітків за методикою М. Рокича

Методика ціннісних орієнтацій М. Рокича ґрунтується на положенні, що система цінностей виступає стрижнем мотиваційно-сислової сфери особистості, визначаючи її життєві пріоритети, цілі та способи їх досягнення. Цінності, згідно з концепцією автора, поділяються на термінальні — кінцеві життєві цілі, та інструментальні — засоби, за допомогою яких індивід реалізує ці цілі у своїй діяльності.

У межах дослідження підліткам було запропоновано ранжувати 36 цінностей (18 термінальних і 18 інструментальних) за мірою їхньої особистої значущості. Отримані результати дозволили не лише визначити індивідуальну ієрархію життєвих пріоритетів, але й виявити специфіку аксіосфери у двох групах- нормотипових і важковиховуваних підлітків [30].

Як свідчать результати аналізу, у підлітків із нормотиповою поведінкою провідними є цінності, орієнтовані на гармонійні соціальні зв'язки, самореалізацію та розвиток. Найчастіше на перших позиціях у їхніх рангах зустрічалися «щасливе сімейне життя», «дружба», «любов», «пізнання», «саморозвиток», «корисність для інших». Це свідчить про спрямованість на просоціальні цінності, високий рівень емоційної зрілості та прагнення до конструктивної взаємодії з оточенням.

Натомість для важковиховуваних підлітків характерне домінування цінностей, пов'язаних із задоволенням власних потреб, прагненням до свободи та матеріальної забезпеченості. У цій групі найвищі позиції займають «матеріально забезпечене життя», «вільний час і розваги», «свобода», «суспільне визнання», «ризик», що відображає переорієнтацію на егоцентричні та гедоністичні установки. Такий розподіл свідчить про прагнення швидкого досягнення бажаного результату, знижену здатність до відтермінування задоволення й орієнтацію на зовнішні стимули схвалення.

Аналіз варіативності показників продемонстрував, що у важковиховуваних підлітків система цінностей є менш стабільною, що проявляється у значних коливаннях між окремими рангами та суперечностях у виборі термінальних і інструментальних цінностей. Це може вказувати на несформованість життєвих орієнтирів, низький рівень рефлексії та труднощі у прогнозуванні власного майбутнього.

Структура термінальних цінностей, наведена на рисунку 3.1, демонструє, що в нормотипових підлітків переважають цінності самореалізації, розвитку і соціальної гармонії, тоді як у важковиховуваних — цінності волі, престижу та матеріального добробуту. Такий контраст свідчить про різну спрямованість життєвих стратегій: у першій групі вони зорієнтовані на інтеграцію та співпрацю, у другій — на індивідуальне самоствердження, інколи шляхом порушення соціальних норм.

Подібна тенденція простежується і в аналізі інструментальних цінностей (рис. 3.2). Для нормотипових підлітків пріоритетними стали «чесність», «відповідальність», «освіченість», «терпимість», «самоконтроль» — тобто якості, що забезпечують ефективну соціальну взаємодію та моральну узгодженість поведінки. У важковиховуваних же респондентів на перших позиціях — «сміливість», «вольовитість», «незалежність», «життєрадісність», що відображає прагнення до самоствердження, свободи від обмежень і емоційної насиченості життя.

У цілому, результати засвідчили, що ціннісна структура важковиховуваних підлітків характеризується більшою полярністю і меншою узгодженістю між цінностями-цілями та цінностями-засобами. У них часто спостерігається невідповідність між бажаними життєвими цілями та шляхами їх досягнення, що може бути причиною внутрішніх конфліктів, імпульсивності й схильності до девіантних форм поведінки.

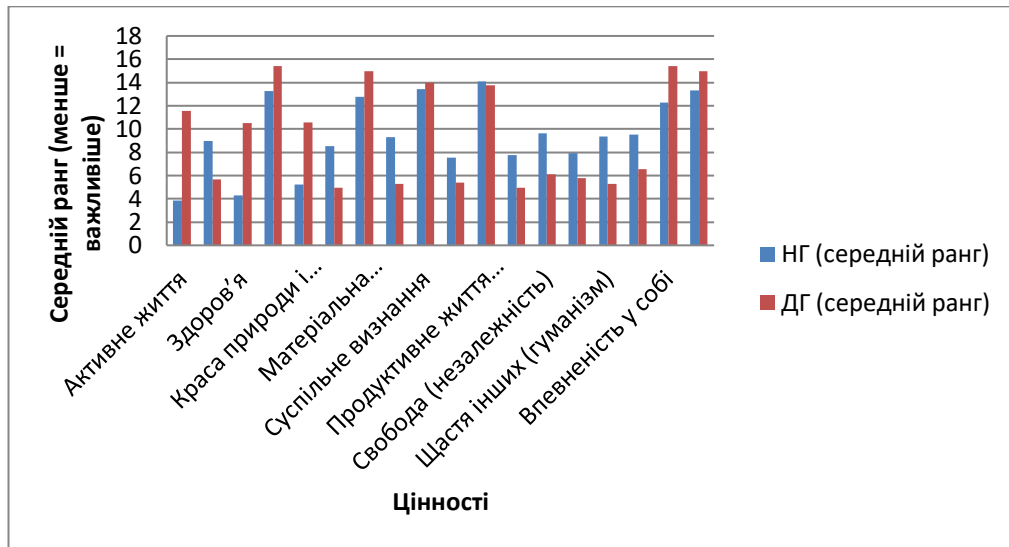

Рис. 3.1. Середні рангі термінальних цінностей у групах підлітків з девіантною і нормотиповою поведінкою

Таким чином, аналіз за методикою М. Рокича дозволив визначити, що для підлітків із девіантною поведінкою характерна деформація аксіологічної системи, проявом якої є переоцінка гедоністичних і статусних цінностей, зниження значущості моральних, альтруїстичних і пізнавальних орієнтацій. У нормотипових підлітків, навпаки, простежується узгодженість між ціннісними компонентами та наявність цілісної життєвої концепції, що виступає захисним чинником у процесі соціалізації.

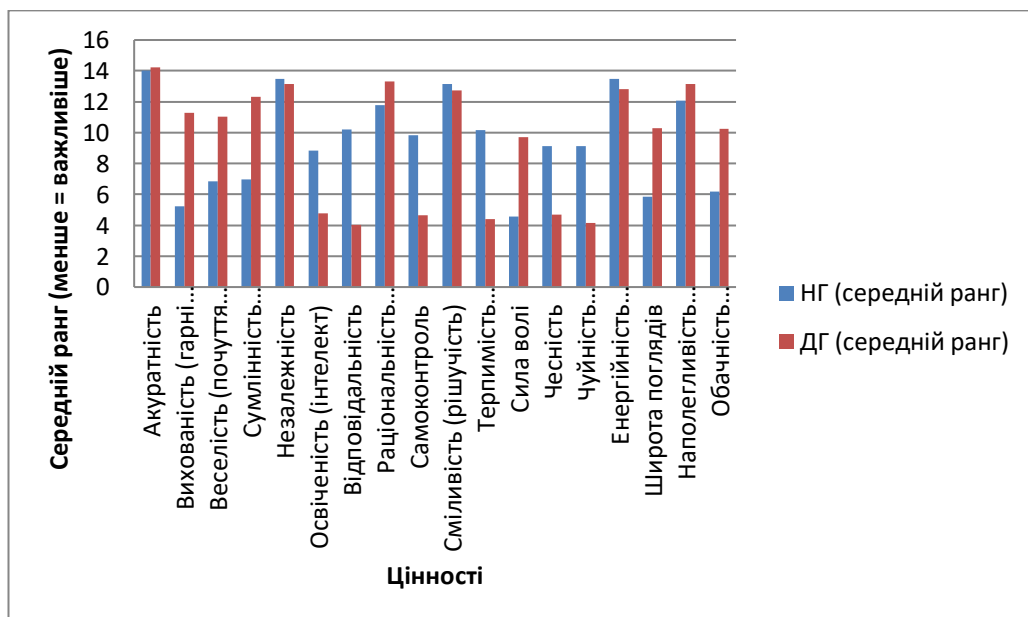

Рис. 3.2. Середні рангі інструментальних цінностей у групах підлітків з девіантною і нормотиповою поведінкою

У межах дослідження для перевірки припущення про наявність статистично значущих розбіжностей між підлітками з нормотиповою поведінкою та групою девіантних підлітків за показниками методики М. Рокича було застосовано непараметричний U- критерій Манна–Уїтні. Використання саме цього статистичного підходу є обґрунтованим, оскільки отримані дані мають порядкову природу та не демонструють нормального розподілу. Зазначений критерій дає можливість порівняти рангові значення двох незалежних вибірок і визначити, чи існують між ними відмінності, що не є випадковими [55].

Для підвищення точності аналізу та узагальнення результатів було здійснено укрупнення первинних показників. Усі цінності тесту були розподілені за двома векторами спрямованості: гуманістичним (цінності, що виражають міжособистісну орієнтацію, розвиток, моральні норми) та прагматичним (орієнтація на матеріальний добробут, особисту вигоду, задоволення). Такий підхід дозволяє простежити не лише окремі позиції рейтингу, але й загальний напрям ціннісних установок підлітків.

Подальша систематизація дала змогу впорядкувати 36 цінностей Рокича та поділити їх на чотири узагальнені кластери, що відображають домінантні групи життєвих орієнтирів:

- Гуманістичні термінальні цінності: сімейне щастя, любов, дружба, розвиток, цікава праця, щасливе життя, свобода, естетичні переживання.
- Прагматичні термінальні цінності: матеріальний добробут, престиж, впевненість у собі, кар'єра, влада, фінансовий успіх, розваги.
- Гуманістичні інструментальні цінності: чесність, відповідальність, доброта, чуйність, вихованість, терпимість.
- Прагматичні інструментальні цінності: рішучість, самостійність, сильна воля, амбіційність, ініціативність, діловитість.

Таке групування дозволило чітко виділити провідні напрямки життєвої мотивації та порівняти їх у двох вибірках. Застосування U-критерію Манна–Уїтні надало змогу встановити рівень статистичних розбіжностей між групами

підлітків за цими блоками (див. табл. 3.1), що стало підґрунтям для подальшої інтерпретації специфіки їхніх ціннісних систем.

Результати, отримані за допомогою непараметричного U-критерію Манна–Уїтні, свідчать про наявність статистично значущих відмінностей між підлітками з нормотиповою поведінкою та підлітками з девіантною поведінкою у структурі їхніх термінальних та інструментальних цінностей. Найбільш суттєві розбіжності виявлені у сфері термінальних цінностей, що відображають кінцеві життєві цілі та стратегічні орієнтири розвитку особистості.

Таблиця 3.1

Результати порівняння термінальних та інструментальних цінностей

Показник	Термінальні (гуманістичні)	Термінальні (прагматичні)	Інструментальні (гуманістичні)	Інструментальні (прагматичні)
U-критерій Манна–Уїтні	0,500	118,500	9,500	412,000
Асимпт. знач. (двостороннє)	< 0,001	< 0,001	< 0,001	0,573

У групі гуманістичних термінальних цінностей ($p < 0,001$) підлітки з нормотиповою поведінкою демонструють більш виражену орієнтацію на активне і змістовне життя, здоров'я, цікаву діяльність, особистісне зростання та внутрішню гармонію. Підлітки з девіантною поведінкою, хоча й визнають подібні життєві цілі, частіше роблять акцент на емоційно забарвлених і більш індивідуалістичних потребах — таких як свобода, любов або бажання щастя близьким, що свідчить про відмінності у змістовій структурі їхніх очікувань.

У прагматичних термінальних цінностях ($p < 0,001$) також зафіксовано виразні групові розходження: підлітки з нормотиповою поведінкою надають більшої ваги пізнанню, саморозвитку, досягненню стабільності та

матеріальному благополуччю. Підлітки з девіантною поведінкою демонструють нижчі середні ранги цих цінностей, що вказує на менш сформовані мотиваційні орієнтири, пов'язані з розвитком і продуктивною діяльністю.

Результати щодо інструментальних цінностей мають диференційований характер. У блоці гуманістичних інструментальних цінностей ($p < 0,001$) — чесності, відповідальності, чуйності, вихованості та терпимості — підлітки з нормотиповою поведінкою виявляють значно вищі показники. Це свідчить про їхню орієнтацію на просоціальні, морально прийнятні та емоційно регульовані форми взаємодії.

Натомість прагматичні інструментальні цінності ($p = 0,573$) не проявили статистично значущих відмінностей між двома групами. Це означає, що як підлітки з нормотиповою поведінкою, так і підлітки з девіантною поведінкою подібним чином оцінюють риси, пов'язані з ефективністю, наполегливістю, самостійністю, рішучістю та здатністю досягати практичних цілей.

Для уточнення взаємозв'язків між гуманістичними та прагматичними цінностями було проведено кореляційний аналіз за критерієм Пірсона. Це дозволило визначити, які саме типи цінностей взаємопов'язані між собою, а які функціонують незалежно.

Кореляційний аналіз за Пірсоном показав такі статистично значущі та незначущі взаємозв'язки між групами термінальних та інструментальних цінностей:

1. Термінальні гуманістичні цінності:

- з термінальними прагматичними: $r = -0,802$; $p < 0,001$

(сильний негативний взаємозв'язок). Це свідчить про те, що орієнтація підлітка на цінності розвитку, гармонії, взаємин і самореалізації різко знижується, якщо домінують прагматичні цінності (матеріальний достаток, престиж, успіх, влада).

- з інструментальними гуманістичними: $r = 0,707$; $p < 0,001$

(сильний позитивний зв'язок). Тобто цінності-цілі гармонійно поєднуються з цінностями-засобами, такими як чесність, відповідальність, вихованість. Це свідчить про узгодженість ціннісної системи нормотипових підлітків.

- з інструментальними прагматичними: $r = 0,060$; $p = 0,862$
(зв'язок статистично незначущий);

2. Термінальні прагматичні цінності:

- з інструментальними гуманістичними: $r = -0,413$; $p = 0,001$
(негативний зв'язок середньої сили). Прагматичні характеристики (рішучість, наполегливість, сила волі) погано поєднуються з гуманістичною спрямованістю особистості.

- з інструментальними прагматичними: $r = -0,345$; $p = 0,007$
(помірний негативний зв'язок). Це вказує на їх різну поведінкову спрямованість: прагматичні життєві цілі не завжди співвідносяться з прагматичними способами їх досягнення.

3. Інструментальні гуманістичні цінності:

- з інструментальними прагматичними: $r = 0,023$; $p = 0,862$
(зв'язок відсутній).

Отримані дані свідчать про те, що гуманістичні та прагматичні орієнтації підлітків мають протилежну спрямованість і формують дві відносно автономні системи цінностей. Гуманістичні цінності взаємопов'язані між собою й підсилюють одна одну, тоді як прагматичні перебувають у суперечності з ними, що підтверджується стабільними негативними кореляціями. Це вказує на наявність внутрішнього конфлікту ціннісної сфери у частини підлітків, особливо тих, хто має девіантні прояви поведінки.

Узагальнюючи отримані дані, можна констатувати, що найбільш глибокі міжгрупові розбіжності торкаються гуманістичних життєвих цілей та просоціальних поведінкових орієнтацій. Підлітки з нормотиповою поведінкою характеризуються більш впорядкованою, цілісною та розвитково орієнтованою системою цінностей. Підліткам з девіантною поведінкою

притаманне зміщення акцентів на емоційні, ситуативні та менш соціально спрямовані цінності.

Ці результати мають важливе практичне значення для побудови програм психологічної профілактики та корекції, оскільки підкреслюють необхідність розвитку у підлітків із девіантною поведінкою гуманістичних цінностей, відповідальності, соціальної залученості та конструктивних життєвих цілей.

3.2. Порівняльний та кореляційний аналіз ціннісних орієнтацій за опитувальником Ш. Шварца (адаптація І. Семків)

Важливою складовою дослідження особливостей формування ціннісних орієнтацій у підлітків є вивчення їхньої ієрархії базових життєвих цінностей. Для цього використано опитувальник ціннісних орієнтацій Ш. Шварца (адаптація І. Семків), який ґрунтується на теорії універсальної структури цінностей. Згідно з цією моделлю, цінності розподіляються на десять базових типів: гедонізм, досягнення, стимуляція, самостійність, доброзичливість, конформізм, традиція, універсалізм, влада, безпека. Кожна з них відображає фундаментальні потреби та соціальні пріоритети, що впливають на вибір поведінкових стратегій.

Методика Ш. Шварца дала змогу визначити середні показники вираженості кожної базової цінності у вибірках підлітків з девіантною та нормотиповою поведінкою. Узагальнені середні значення базових цінностей подані у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Середні показники базових цінностей за методикою Ш. Шварца у підлітків з девіантною та нормотиповою поведінкою

Шкала	Нормотипові	Девіантні
Конформізм	3,21	3,27
Традиція	3,05	3,15
Доброзичливість	3,64	3,52
Універсалізм	3,82	3,88

Самостійність	3,47	3,56
Стимуляція	3,12	3,2
Гедонізм	3,33	3,78
Досягнення	3,45	3,51
Влада	3,11	3,20
Безпека	3,75	3,70

Графічне представлення даних дає змогу наочно відобразити середні значення базових цінностей, отримані за методикою Ш. Шварца у двох досліджуваних групах. На рисунку 3.3 подано діаграму, що ілюструє профіль ціннісних орієнтацій підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою за десятьма шкалами опитувальника Ш. Шварца (гедонізм, досягнення, стимуляція, самостійність, доброзичливість, конформізм, традиція, універсалізм, влада, безпека). Таке подання дозволяє узагальнити результати та показати особливості розподілу середніх показників за кожною цінністю.

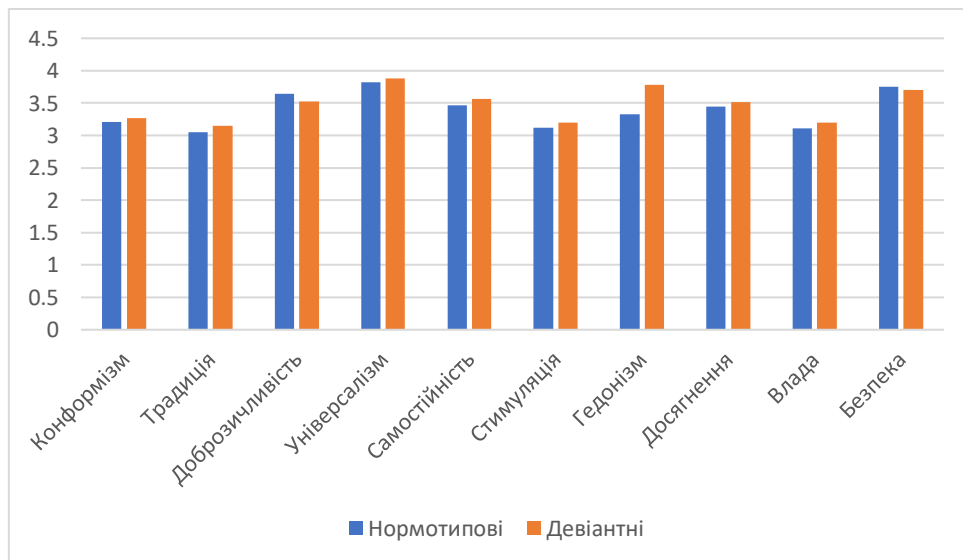

Рис. 3.3.- Середні показники десяти базових цінностей (за Ш. Шварцем) у підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою

Для перевірки статистичних відмінностей між групами підлітків із девіантною поведінкою та нормотиповими однолітками використано непараметричний критерій U-критерій Манна-Уїтні. Його застосування

виправдане, оскільки розподіл емпіричних показників не відповідає нормальному, а дані мають порядковий характер. Цей критерій дає змогу оцінити, чи різниця між двома незалежними вибірками є випадковою, чи відображає реальні відмінності у вираженості певних цінностей. Результати, подані в таблиці 3.3.

Таким чином, можна зазначити, що між досліджуваними групами підлітків статистично значущі відмінності зафіксовані лише за шкалою «Гедонізм» ($p = 0,029$). Це вказує на те, що учасники з девіантною та нормотиповою поведінкою відрізняються за орієнтацією на задоволення, отримання насолоди та прагнення до приємних переживань.

Таблиця 3.3

Статистичні показники за критерієм U-критерій Манна–Уїтні при аналізі базових цінностей за методикою Ш. Шварца у нормотипових та девіантних підлітків

	Конформізм	Традиція	Доброчливість	Універсалізм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
U-критерій Манна–Уїтні	413,500	403,000	381,500	359,000	361,500	369,500	303,500	417,000	390,500	429,500
Асим. знач. (двост)	0,587	0,485	0,309	0,177	0,188	0,231	0,029	0,624	0,375	0,761

За іншими ціннісними вимірами — **конформізм, традиція, доброзичливість, універсалізм, самостійність, стимуляція, досягнення, влада, безпека** — статистично значущих відмінностей між групами не зафіксовано ($p > 0,05$).

Таким чином, можна зробити висновок, що ключова відмінність між дітьми з девіантною поведінкою та нормотиповими полягає саме у цінності **гедонізму**. Оскільки статистично значущі розбіжності між нормотиповими та девіантними підлітками виявлені саме за цінністю гедонізм, доцільно розглянути цей показник окремо. На рисунку 3.4 представлено порівняння середніх значень за шкалою гедонізму: для нормотипових підлітків середнє становить - 3,33, тоді як для девіантних - 3,78.

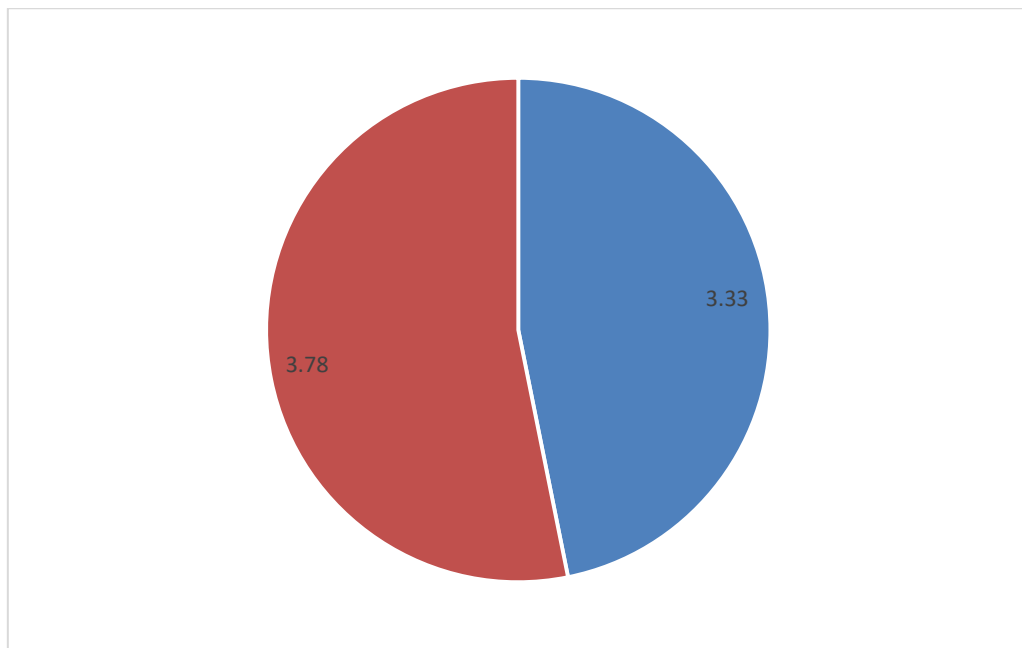

Рис. 3.4. Показники за шкалою «Гедонізм» у підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою

Графічне відображення чітко демонструє більш виражену орієнтацію на задоволення та пошук приємних відчуттів у підлітків із девіантною поведінкою. Підвищений гедонізм може свідчити про прагнення швидкого отримання емоційного задоволення та уникнення соціальних обмежень, що підвищує ризик імпульсивних та соціально неприйнятних дій.

Це може свідчити про те, що для підлітків із девіантною поведінкою більш характерна орієнтація на негайне задоволення власних потреб, пошук гострих вражень та прагнення уникати обмежень. Водночас підлітки із нормотиповою поведінкою демонструють нижчі показники за цією шкалою,

що може відображати більш збалансоване ставлення до отримання задоволень і наявність інших, соціально прийнятних пріоритетів у системі цінностей.

Відсутність статистично значущих розбіжностей за такими шкалами, як **конформізм, традиція, доброзичливість, універсалізм, самостійність, стимуляція, досягнення, влада та безпека**, дозволяє припустити, що базова структура ціннісних орієнтацій у двох груп є в цілому подібною. Це може означати, що девіантна поведінка не супроводжується глобальними відмінностями у всій системі цінностей, а стосується переважно окремих акцентів — у даному випадку, орієнтації на задоволення та приємні переживання.

Отже, результати підкреслюють, що саме гедоністична спрямованість може бути важливим чинником, який відрізняє підлітків із девіантною поведінкою від їхніх нормотипових однолітків, і потенційно впливає на їхню поведінку та життєві стратегії. Це відкриває можливості для подальшого вивчення того, яким чином акцент на гедонізмі може бути пов'язаний із формуванням ризикованої чи соціально неприйнятної поведінки.

Для виявлення взаємозв'язків між показниками базових цінностей було використано коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона (r). Цей статистичний метод застосовується для вимірювання сили та напрямку лінійної залежності між двома кількісними змінними за умови приблизно нормального розподілу даних та інтервальної/інтервально-рангової шкали вимірювання [54].

Окрім порівняльного аналізу, у дослідженні було проведено кореляційний аналіз базових цінностей підлітків. Для уточнення взаємозв'язків між базовими цінностями був проведений кореляційний аналіз. Оскільки більшість отриманих коефіцієнтів не досягли статистично значущого рівня ($p > 0,05$), у таблиці 3.4 подано лише один значущий зв'язок, який має інтерпретаційну цінність.

Таблиця 3.4

Статистично значущі кореляційні зв'язки між основними шкалами підлітків (коефіцієнт Пірсона)

Пара цінностей	r	p
Доброзичливість-Безпека	-0,298	0,021

Це свідчить про відносну незалежність окремих ціннісних компонентів у структурі життєвих орієнтацій.

Отримані результати кореляційного аналізу засвідчили наявність лише одного статистично значущого зв'язку між основними ціннісними шкалами підлітків. Так, було виявлено негативну кореляцію між доброзичливістю та владою ($r = -0,298$; $p < 0,05$), що свідчить про те, що чим більше підліток зорієнтований на співпрацю, турботу про оточення та підтримання соціальних взаємин, тим менш значущими для нього є прагнення до домінування, контролю та силових переваг.

За іншими шкалами (конформізм, традиція, універсалізм, самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, безпека) статистично значущих кореляцій не виявлено ($p > 0,05$), що вказує на відносну автономність цих ціннісних компонентів у системі життєвих орієнтацій підлітків.

Таким чином, результати кореляційного аналізу за методом Пірсона демонструють, що загальна структура ціннісних орієнтацій підлітків є внутрішньо узгодженою, однак не надмірно жорсткою: більшість зв'язків між базовими цінностями не досягають рівня статистичної значущості. Найбільш показовим у дослідженні є саме негативний зв'язок між доброзичливістю та владою, який відображає потенційну ціннісну дилему між орієнтацією на гуманістичні, просоціальні пріоритети та прагненням до домінування й контролю.

Отримані результати є важливими з теоретичної точки зору, адже підтверджують положення теорії базових цінностей Ш. Шварца про те, що

певні ціннісні кластери протистоять один одному. Зокрема, цінності “турботи про інших” (доброзичливість, універсалізм), які формують блок самотрансценденції, статистично протилежні цінностям влади та досягнень, що належать до блоку самопіднесення. Це підтверджує, що підлітки, орієнтовані на соціальні взаємини та підтримку, рідше демонструють прагнення до особистісного домінування.

Цікаво, що інші ціннісні виміри (конформізм, традиція, стимуляція, гедонізм, безпека) показали нейтральні або слабкі зв'язки, що може відображати певну гнучкість та варіативність ціннісної системи у підлітковому віці.

Для девіантних підлітків така структура може свідчити про суперечливість у поєднанні соціально схвалюваних цінностей і прагнення до влади чи ризику, тоді як у нормотипових підлітків простежується більш стабільний баланс між просоціальними та особистісно орієнтованими цілями.

Отримані дані мають практичну значущість: вони можуть бути використані для розробки корекційно-виховних програм, спрямованих на посилення просоціальних установок і зниження агресивних чи домінантних тенденцій у підлітків із девіантною поведінкою. Розуміння того, які цінності взаємно протиставлені, допоможе психологам та педагогам більш ефективно працювати з внутрішніми конфліктами та формувати соціально прийнятну систему пріоритетів.

3.3. Дослідження структури та вираженості життєвих цінностей підлітків із нормотиповою та девіантною поведінкою за методикою МТЖЦ

Морфологічний тест життєвих цінностей (МТЖЦ) було застосовано для аналізу структури та інтенсивності життєвих орієнтацій у двох групах підлітків — з нормотиповою та девіантною поведінкою. Методика дає можливість визначити, які напрями самореалізації й життєві сфери є для респондентів пріоритетними, а також оцінити співвідношення між духовно-моральними та егоїстично-престижними орієнтаціями.

На основі емпіричних даних було обчислено середні показники за основними шкалами МТЖЦ: розвиток себе, духовне задоволення, креативність, активні соціальні контакти, власний престиж, досягнення, матеріальне становище, збереження індивідуальності та інтегральні індекси духовно-моральної й егоїстично-престижної спрямованості.

Узагальнені результати подано в таблиці 3.5 та відображено на рисунку 3.5.

Таблиця 3.5

Середні показники за шкалами МТЖЦ у підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою

Шкала	Нормотипові	Девіантні
Розвиток себе	44,57	58,33
Духовне задоволення	43,00	56,83
Креативність	44,73	58,60
Активні соціальні контакти	44,3	56,33
Власний престиж	59,23	44,40
Досягнення	57,13	42,83
Матеріальне становище	58,97	44,17
Збереження індивідуальності	57,47	44,13

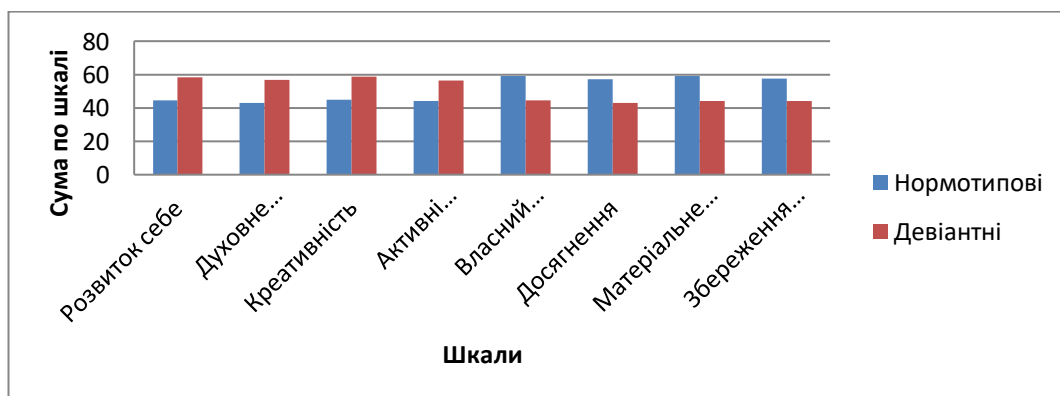

Рис. 3.5. Середні показники за шкалами МТЖЦ у підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою

Як видно з таблиці 3.5 та рисунка 3.5, між групами підлітків із нормотиповою та девіантною поведінкою спостерігаються виразні відмінності в структурі життєвих цінностей. У підлітків із девіантною поведінкою вищими є середні показники за шкалами «розвиток себе», «духовне задоволення», «креативність», «активні соціальні контакти». Це може свідчити про виражене прагнення до самопізнання, внутрішнього пошуку сенсу, реалізації творчого потенціалу та розширення кола соціальних взаємодій. Навіть за наявності девіантних форм поведінки вони орієнтуються на активність, новизну, емоційну насиченість життя та переживання суб'єктивної «повноти» життя. Натомість підлітки з нормотиповою поведінкою мають суттєво вищі середні значення за шкалами «власний престиж», «досягнення», «матеріальне становище», «збереження індивідуальності». Це вказує на більш виражену орієнтацію на соціальне схвалення, успіх, матеріальну забезпеченість, підтримання стабільного статусу й образу «я», який відповідає нормам та очікуванням соціального оточення.

Таким чином, уже на рівні окремих шкал спостерігаються два різні профілі життєвих цінностей:

- у нормотипових підлітків – акцент на досягненнях, престижі, матеріальному благополуччі та збереженні стабільного соціального статусу;
- у девіантних – акцент на внутрішньому досвіді, духовно-емоційній насиченості, творчості та широких соціальних контактах.

Для більш глибокого розуміння системи життєвих орієнтацій було здійснено укрупнення шкал у два інтегровані блоки:

- духовно-моральні цінності (розвиток себе, духовне задоволення, креативність, активна життєва позиція, внутрішній розвиток);
- егоїстично-престижні цінності (досягнення, матеріальні блага, збереження статусу, престиж, домінування).

Такий підхід дозволяє оцінити не лише вираженість окремих життєвих пріоритетів, але й загальну спрямованість ціннісної системи підлітка, що відповідає методичним рекомендаціям авторів МТЖЦ (В. Ф. Сопов, Л. В.

Карпушина) та підтримується сучасними дослідженнями українських психологів, які підкреслюють важливість аналізу інтегральних векторів ціннісної орієнтації у підлітковому віці [18].

Отримані середні показники цих укрупнених груп у підлітків із нормотиповою та девіантною поведінкою засвідчили, що саме підлітки з девіантною поведінкою демонструють вищі значення за духовно-моральним вектором (230,1 проти 176,6), тоді як нормотипові підлітки мають більш виражену орієнтацію на егоїстично-престижні цінності (232,8 проти 175,5). Такий розподіл частково відрізняється від традиційних уявлень, поданих у літературі, де зазвичай підкреслюється зниження морально-ціннісних орієнтацій у підлітків із девіантною поведінкою. Водночас отримані дані можуть свідчити про наявність у девіантних підлітків внутрішньої потреби в особистісному сенсі, саморозвитку та пошуку духовних орієнтирів, що не завжди узгоджується з їхньою реальною поведінкою. Узагальнені результати наведено в таблиці 3.6 та подано графічно на рис. 3.6.

Таблиця 3.6

Агреговані показники духовно-моральних та егоїстично-престижних цінностей у підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою

Група цінностей	Нормотипові	Девіантні
Духовно-моральні	176,6	230,1
Егоїстично-престижні	232,8	175,5

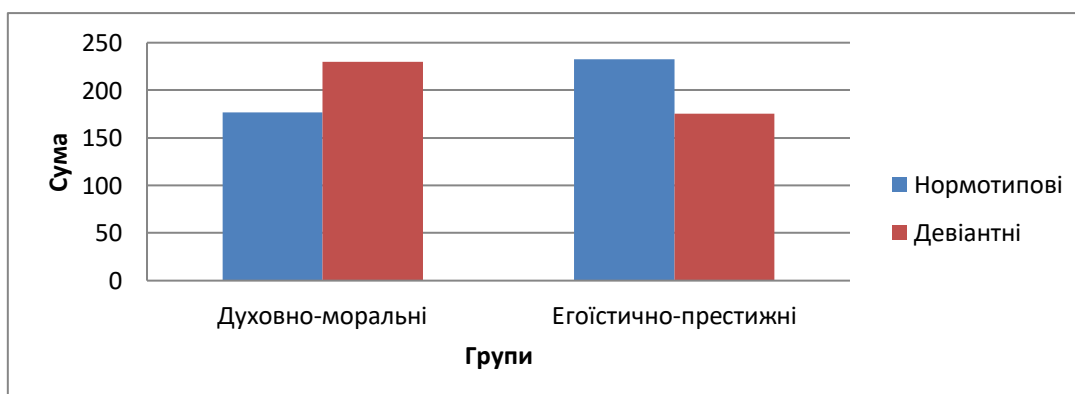

Рис. 3.6. Розподіл духовно-моральних та егоїстично-престижних цінностей у підлітків з нормотиповою і девіантною поведінкою.

Такий розподіл є показовим і свідчить про внутрішню суперечливість та специфіку ціннісної сфери підлітків із девіантною поведінкою. Високі показники духовно-моральних цінностей у девіантних респондентів можуть свідчити про:

- прагнення до самопізнання та самовдосконалення;
- орієнтацію на пошук смислу та власної ідентичності;
- декларативне бажання відповідати соціально схвальним нормам;
- компенсаторні механізми, що дозволяють зберігати позитивний образ «Я», попри наявні поведінкові труднощі.

У той же час підлітки з нормотиповою поведінкою очікувано демонструють підвищені показники за егоїстично-престижними цінностями. Це узгоджується з тим, що підлітки з соціально прийнятною поведінкою частіше орієнтуються на:

- досягнення успіху;
- соціальне визнання;
- матеріальну забезпеченість;
- стабільність та передбачуваність життєвого шляху.

Отримані дані дозволяють припустити, що девіантна поведінка не обов'язково супроводжується зниженням духовних або моральних орієнтацій. Натомість вона може вказувати на розрив між ціннісними переконаннями та реальною поведінкою, що є типовим для підліткового віку. Цей дисбаланс може проявлятися у вигляді суперечливих установок, імпульсивності, протестної поведінки чи внутрішніх конфліктів.

Таким чином, виявлена структура ціннісних орієнтацій свідчить про різні механізми самовизначення у підлітків нормотипової та девіантної груп. Якщо нормотипові підлітки більшою мірою орієнтуються на соціально схвалювані форми самореалізації (успіх, престиж, досягнення), то девіантні підлітки відзначаються підвищеною увагою до внутрішнього світу, духовного розвитку та самопошуку, що може бути реакцією на соціальні труднощі або нестійкість самооцінки.

Для порівняння вираженості термінальних життєвих цінностей між двома групами було використано U-критерій Манна–Уїтні [55]. Аналіз результатів за методикою МТЖЦ здійснювався з урахуванням статевої належності респондентів (хлопці та дівчата). Результати, подані в таблиці 3.7, свідчать про наявність статистично значущих відмінностей за всіма шкалами МТЖЦ: розвиток себе, духовне задоволення, креативність, активні соціальні контакти, власний престиж, досягнення, матеріальне становище та збереження індивідуальності ($p < 0,001$).

Отже, профіль життєвих цінностей у хлопців істотно різниться залежно від поведінкового статусу: хлопці з девіантною поведінкою інакше, ніж їхні нормотипові однолітки, оцінюють значущість розвитку себе, духовного задоволення, креативності, соціальної активності, престижу, досягнень, матеріального становища та збереження індивідуальності.

Таблиця 3.7

Статистичні критерії (U-критерій Манна–Уїтні) для порівняння середніх показників життєвих цінностей у підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою (хлопці)

	Розвиток себе	Духовне задоволення	Креативність	Активні соціальні контакти	Власний престиж	Досягнення	Матеріальне становище	Збереження індивідуальності
U-критерій Манна–Уїтні	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Асим. знач. (двост)	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001

З метою підвищення точності інтерпретації отриманих даних було проведено додаткову перевірку стійкості взаємозв'язків, що дозволило визначити, наскільки узгодженою є структура життєвих смислів респондентів.

Особлива увага приділялася тим парам показників, які демонстрували найвищий рівень кореляційної залежності, оскільки саме вони відображають центральні ціннісні ядра, навколо яких вибудовується індивідуальна система орієнтацій підлітків. Такий підхід дав змогу більш глибоко простежити характер внутрішніх зв'язків між цінностями та виявити ключові компоненти, що визначають спрямованість особистісного розвитку.

Для виявлення внутрішніх взаємозв'язків між життєвими цінностями у групі хлопців було проведено кореляційний аналіз за методом Пірсона. Це дало змогу визначити, які ціннісні компоненти формують єдині смислові кластери, а які — протиставляються один одному у структурі ціннісних орієнтацій підлітків. Узагальнені результати подано в таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Найсильніші кореляції між життєвими цінностями хлопців ($|r| \geq 0,75$)

Пара цінностей	r	p
Розвиток себе- Духовне задоволення	0,932	<0,001
Розвиток себе- Креативність	0,911	<0,001
Розвиток себе- Активні соціальні контакти	0,906	<0,001
Розвиток себе- Матеріальне становище	-0,920	<0,001
Духовне задоволення- Креативність	0,923	<0,001
Духовне задоволення- Активні соціальні контакти	0,924	<0,001
Духовне задоволення- Досягнення	-0,911	<0,001
Креативність- Активні соціальні контакти	0,957	<0,001
Досягнення- Матеріальне становище	0,920	<0,001
Матеріальне становище- Збереження індивідуально	0,887	<0,001
Власний престиж- Духовне задоволення	-0,823	<0,001
Власний престиж- Креативність	-0,860	<0,001
Власний престиж- Активні соціальні контакти	-0,873	<0,001

Отримані результати кореляційного аналізу (табл. 3.8) свідчать про чітко виражену внутрішню структурованість системи життєвих цінностей у хлопців. Найсильніші позитивні зв'язки простежуються між «Духовним задоволенням»

та «Креативністю» ($r = 0,923$; $p < 0,001$), а також між «Духовним задоволенням» та «Активними соціальними контактами» ($r = 0,924$; $p < 0,001$) і «Досягненнями» ($r = -0,911$; $p < 0,001$). Це свідчить, що прагнення до внутрішньої гармонії, самопізнання та духовного розвитку тісно поєднуються з креативністю, соціальною активністю та орієнтацією на досягнення.

Високі коефіцієнти кореляції також виявлено між «Креативністю» та «Активними соціальними контактами» ($r = 0,957$; $p < 0,001$), а також між «Досягненнями» та «Матеріальним становищем» ($r = 0,920$; $p < 0,001$), що демонструє інтеграцію прагнень до самореалізації та творчого потенціалу з бажанням бути соціально активним та досягати відчутного життєвого успіху.

Натомість виявлено стійкі негативні зв'язки з цінністю «Власний престиж», яка обернено корелює із розвитком себе ($r = -0,848$; $p < 0,001$), духовним задоволенням ($r = -0,823$; $p < 0,001$), креативністю ($r = -0,860$; $p < 0,001$) та активними соціальними контактами ($r = -0,873$; $p < 0,001$). Це свідчить, що орієнтація на престиж, статус та домінування суперечить спрямованості на глибинний особистісний розвиток, щирі стосунки та внутрішню гармонію.

Ці зв'язки вказують на те, що прагнення до особистісного зростання та духовної насиченості життя у хлопців тісно поєднуються з творчою активністю, соціальною включеністю та орієнтацією на реальні досягнення й життєвий успіх.

Водночас виявлено низку стійких негативних кореляцій із цінністю «Власний престиж», яка обернено пов'язана з розвитком себе, духовним задоволенням, креативністю та активними соціальними контактами. Це означає, що орієнтація на престиж, статус та домінування суперечить спрямованості на глибинний особистісний розвиток, щирі стосунки та внутрішню гармонію. Умовно кажучи, чим сильніше для хлопця важливий престиж, тим менше він схильний інвестувати в саморозвиток, духовні смисли й автентичну соціальну активність.

Отримані результати можуть свідчити про **іншу мотиваційну спрямованість і відмінності у сфері життєвих пріоритетів**: у нормотипових дівчат більш виражене прагнення до саморозвитку, соціальної активності та досягнення гармонії із собою, тоді як у дівчат із девіантною поведінкою може спостерігатися **зміщення ціннісних акцентів** у бік менш стабільних або ситуативних орієнтирів.

У таблиці 3.10 подано результати кореляційного аналізу життєвих цінностей дівчат, де для стислості представлено лише найсильніші та статистично значущі зв'язки ($|r| \geq 0,75$; $p < 0,001$).

Дані свідчать про наявність декількох тісних позитивних кореляцій між ключовими цінностями, такими як духовне задоволення, креативність, досягнення та матеріальне становище. Це вказує на те, що прагнення до внутрішньої гармонії, творчої самореалізації та життєвого успіху у дівчат взаємопов'язані та формують єдиний ціннісний комплекс.

Таблиця 3.10

Найсильніші статистично значущі кореляції між життєвими цінностями дівчат ($|r| \geq 0,75$; $p < 0,001$)

Пара цінностей	r	p
Духовне задоволення- Креативність	0,857	<0,001
Духовне задоволення- Досягнення	-0,821	<0,001
Креативність - Досягнення	-0,821	<0,001
Матеріальне становище- Збереження індивідуальності	0,829	<0,001
Власний престиж - Збереження індивідуальності	0,820	<0,001
Власний престиж - Матеріальне становище	0,810	<0,001

Досягнення - Збереження індивідуальності	0,773	<0,001
--	-------	--------

Водночас виявлено низку негативних кореляцій із цінністю «Власний престиж», яка протиставляється гуманістичним та творчим орієнтирам. Це може свідчити про внутрішню амбівалентність ціннісної системи, коли прагнення до статусу та соціального схвалення частково суперечить розвитку духовності, творчості та автентичності.

Отримані результати свідчать, що у дівчат формується цілісний ціннісний комплекс, у якому духовне задоволення, творчість та досягнення взаємно підсилюють одне одного. Найвищі коефіцієнти кореляції вказують на те, що прагнення до самореалізації, творчого розвитку та матеріальної стабільності є взаємопов'язаними складниками життєвих пріоритетів. У той же час негативні зв'язки з цінністю «Власний престиж» демонструють певне протиставлення між орієнтацією на внутрішній розвиток та прагненням до зовнішнього статусу й визнання. Це підкреслює амбівалентність ціннісної системи дівчат, у якій гармонійні гуманістичні орієнтири можуть конкурувати з прагматичними цілями.

Для детальнішого вивчення специфіки життєвих пріоритетів дівчат з нормотиповою та девіантною поведінкою було проведено порівняльний аналіз окремих життєвих сфер. Такий аналіз дав змогу виявити, у яких саме сферах існують найбільш виражені відмінності між досліджуваними групами. З цією метою застосовано непараметричний U-критерій Манна–Уїтні, що дозволяє виявити статистично значущі розбіжності між незалежними вибірками за показниками, які не обов'язково підпорядковуються нормальному розподілу.

Отримані результати статистичної обробки наведено у таблиці 3.11, де відображено показники за шістьма основними життєвими сферами: професійною, навчальною, сімейною, суспільною, сферою особистих захоплень та фізичної активності.

Представлені дані дозволяють визначити, у яких сферах життя спостерігаються найбільш виражені відмінності, а які залишаються відносно подібними.

Таблиця 3.11

Порівняльний аналіз життєвих сфер дівчат з нормотиповою та девіантною поведінкою за U-критерієм Манна–Уїтні

	Професійна сфера	Навчальна сфера	Сімейне життя	Суспільне життя	Захоплення	Фізична активність
U-критерієм Манна–Уїтні	48,000	65,000	135,000	119,000	111,000	130,500
Асим. знач. (двост)	<0,001	0,006	1,000	0,532	0,353	0,855

Отримані результати порівняльного аналізу життєвих сфер дівчат виявили низку важливих особливостей у ціннісній орієнтації та життєвих пріоритетах залежно від поведінкової належності до нормотипової або девіантної групи. Статистично значущі відмінності виявлено у професійній ($U = 48,000$; $p < 0,001$) та навчальній ($U = 65,000$; $p = 0,011$) сферах. Це означає, що дівчата з девіантною поведінкою інакше оцінюють важливість майбутньої професійної реалізації та навчальних досягнень порівняно з нормотиповими однолітками. Можна припустити, що дівчата девіантної групи мають менш виражену орієнтацію на професійне становлення та навчальну успішність, що може бути пов'язано із зниженим рівнем мотивації до досягнень, більшою фокусованістю на інших життєвих цілях або труднощами адаптації до соціальних вимог.

Водночас у сферах сімейного життя ($p = 1,000$), суспільного життя ($p = 0,580$), захоплень ($p = 0,353$) та фізичної активності ($p = 0,855$) не виявлено

суттєвих відмінностей між двома групами. Це свідчить про те, що ціннісне ставлення до родини, соціальної інтеграції, особистих інтересів і фізичної активності має більш універсальний характер та не залежить від поведінкового статусу дівчат.

Таким чином, ключовою відмінністю між нормотиповими та девіантними дівчатами виступає ставлення до власної самореалізації та життєвого шляху. Результати порівняльного аналізу свідчать, що саме сфери професійної діяльності та навчання є найбільш чутливими до поведінкових особливостей підлітків. У дівчат із девіантною поведінкою простежується менш виражене прагнення до особистісного та професійного розвитку, слабша орієнтація на досягнення успіху в майбутній кар'єрі й академічних досягненнях, що може бути пов'язано з низьким рівнем внутрішньої мотивації, зниженим контролем власних життєвих перспектив та ситуативною спрямованістю на короточасні потреби. Натомість нормотипові дівчата продемонстрували вищу залученість у планування власного професійного становлення, усвідомлення цінності освіти й праці як засобу досягнення життєвих цілей.

Отримані результати підтверджують доцільність психолого-педагогічних інтервенцій, спрямованих на формування у підлітків із девіантною поведінкою ціннісних орієнтацій, пов'язаних із професійною та навчальною мотивацією, розвитком відповідальності за власне майбутнє та здатністю ставити довгострокові цілі. Зокрема, це може включати профорієнтаційну роботу, індивідуальне та групове консультування, формування життєвих планів і підвищення значущості освіти як інструменту соціальної реалізації.

Для оцінки взаємозв'язків між різними життєвими сферами дівчат було проведено кореляційний аналіз із використанням коефіцієнта кореляції Пірсона. Даний метод є доцільним, оскільки дозволяє визначити напрямок і силу лінійного зв'язку між показниками різних сфер, а також оцінити рівень

їхньої статистичної значущості. Результати кореляційного аналізу наведені в таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Кореляційні зв'язки між показниками життєвих сфер у дівчат з нормотиповою та девіантною поведінкою

Життєві сфери	Професійна сфера	Навчальна сфера	Сімейне життя	Суспільне життя	Захоплення	Фізична активність
Професійна сфера	1	0,330	0,065	-0,111	0,152	-0,058
		0,061	0,721	0,540	0,398	0,749
Навчальна сфера	0,330	1	-0,019	0,165	-0,004	-0,076
	0,061		0,918	0,360	0,984	0,676
Сімейне життя	0,065	-0,019	1	0,109	-0,121	0,090
	0,721	0,918		0,547	0,504	0,620
Суспільне життя	-0,111	0,165	0,109	1	-0,189	0,241
	0,540	0,360	0,547		0,293	0,177
Захоплення	0,152	-0,004	-0,121	-0,189	1	0,219
	0,398	0,984	0,504	0,293		0,220
Фізична активність	-0,058	-0,076	0,090	0,241	-0,219	1
	0,749	0,676	0,620	0,177	0,220	

Як видно з отриманих даних, жоден із виявлених парних коефіцієнтів кореляції не досягає статистично значущого рівня (усі $p > 0,05$). Це свідчить про те, що окремі сфери життя (професійна, навчальна, сімейне життя, суспільне життя, захоплення та фізична активність) у вибірці дівчат функціонують відносно незалежно одна від одної, без чітко виражених лінійних взаємозв'язків.

Водночас можна простежити тенденцію до позитивного зв'язку між навчальною та професійною сферами ($r = 0,330$; $p = 0,061$), яка хоча й не досягає порогу статистичної значущості, але демонструє потенційну логіку: орієнтація дівчат на навчання певною мірою поєднується з їхнім ставленням

до майбутньої професійної реалізації. Подібні слабкі позитивні асоціації простежуються і між професійною сферою та захопленнями ($r = 0,152$), проте також без статистичної підтверженості.

Таким чином, отримані результати кореляційного аналізу дають підстави стверджувати, що в досліджуваних групах дівчат різні життєві сфери розглядаються як відносно автономні та не формують цілісного взаємопов'язаного комплексу. Це може пояснюватися специфікою підліткового віку, коли життєві плани та орієнтири ще перебувають у стадії становлення, а також впливом девіантної поведінки на цілісність життєвої перспективи.

3.4. Практичні рекомендації щодо формування просоціальних цінностей у важковиховуваних підлітків

Формування просоціальних цінностей у важковиховуваних підлітків є одним із ключових напрямів сучасної практичної психології, оскільки саме система цінностей визначає вибір поведінкових стратегій, рівень соціальної адаптації та здатність особистості вибудовувати конструктивні стосунки з оточенням. Проведене нами дослідження засвідчило, що ціннісна сфера підлітків із девіантною поведінкою характеризується фрагментарністю, суперечливістю, переважанням гедоністичних, індивідуалістичних та престижних орієнтирів над гуманістичними та соціально значущими. Порівняно з нормотиповими однолітками, вони рідше апелюють до понять відповідальності, доброзичливості, морального обов'язку та взаємної підтримки, натомість частіше демонструють орієнтацію на задоволення, свободу від контролю, силу, владу, емоційне домінування. Подібна дисгармонія ціннісної системи підвищує ризик агресивної, імпульсивної, нормативно несталого поведінки, спричиняє труднощі у взаємодії з однолітками та зумовлює загрозу подальшої соціальної дезадаптації.

У такому контексті першочерговим завданням психологічної роботи стає формування в підлітків цілісної, внутрішньо узгодженої та соціально орієнтованої системи цінностей, що включає гуманістичні та моральні пріоритети, здатність до рефлексії, вміння усвідомлювати наслідки власних дій

і брати відповідальність за власну поведінку. Ефективна психокорекційна діяльність потребує комплексного підходу, спрямованого не лише на зміну окремих проявів поведінки, а на глибинне переосмислення підлітком власних життєвих орієнтирів, мотивацій та соціальних установок. Саме тому значущим етапом у роботі з важковиховуваними підлітками є комплексна психологічна діагностика, що дозволяє виявити домінуючі цінності, приховані конфлікти, емоційні бар'єри, мотиваційні особливості та індивідуальні чинники ризику [39].

Отримані результати діагностики стають підґрунтям для розроблення індивідуальної програми корекційної роботи. У процесі створення такої програми важливо враховувати персональні характеристики підлітка, рівень його емоційної зрілості, наявність або відсутність підтримки з боку батьків, стиль виховання, попередній досвід взаємодії з дорослими та ровесниками, а також провідні чинники, що зумовлюють девіантні прояви. Індивідуалізація корекційного процесу забезпечує високий рівень ефективності, адже дозволяє адаптувати зміст і форми роботи до унікальних потреб кожного підлітка [52]. Успішність психокорекційного впливу значною мірою залежить від встановлення довірливих стосунків, які створюють умови для відкритості, щирості та готовності підлітка до взаємодії.

Формування просоціальних цінностей є складним і багаторівневим процесом, що охоплює когнітивний, емоційний та поведінковий рівні розвитку особистості. Сучасні дослідження [69; 94] переконливо демонструють, що зміни в ціннісній сфері можливі лише за умови цілісного впливу на інтелектуальні уявлення про мораль, розвиток емоційної чутливості та формування навичок конструктивної поведінки. Підліток повинен не просто засвоїти абстрактні соціальні норми, а й емоційно пережити їх значущість, відчути цінність взаємодопомоги, довіри, відповідальності та безпеки.

Не менш важливим є й соціальний контекст, у якому перебуває підліток. Якщо отримані під час корекційних занять навички не підтримуються сім'єю, школою чи найближчим оточенням, ефект буде короткочасним. Саме тому

психологічна робота має охоплювати не лише індивіда, а й мікросоціальну систему: родину, педагогічний колектив, групу ровесників. Психосвітня робота з батьками забезпечує розуміння значущості їхнього впливу на формування моральних установок дитини, дозволяє попередити непослідовність, надмірний контроль або, навпаки, вседозволеність, які часто є чинниками ризику девіантної поведінки [43]. Робота з педагогами допомагає формувати безпечне та підтримувальне середовище, в якому учні відчують себе прийнятими та цінними.

Корекційний процес потребує використання різноманітних активних методів, спрямованих на розвиток самосвідомості, емоційної компетентності, здатності до співпереживання, а також на формування відповідального ставлення до власних вчинків. Особливо ефективними є інтерактивні тренінги, рольові ігри, психодрама, групові дискусії, арт-терапевтичні методи та вправи на розвиток саморегуляції. Вони дозволяють підліткам прожити певні ситуації, відрефлексувати власні реакції, побачити альтернативні шляхи розв'язання конфліктів та отримати досвід позитивної соціальної взаємодії. Поступове залучення підлітків до соціально значущої діяльності – волонтерських акцій, проєктної діяльності, наставництва «рівний – рівному», допомоги молодшим учням – сприяє формуванню стійкої мотивації до просоціальної поведінки та усвідомлення власної корисності для інших [21].

Значущу роль у формуванні просоціальних цінностей відіграє також медіаосвіта та розвиток цифрової грамотності. Сучасні підлітки перебувають під потужним впливом цифрового середовища, де поширені моделі агресивної, ризикованої або морально байдужої поведінки. Тому важливо навчати їх критично аналізувати інформацію, розпізнавати маніпуляції, формувати навички безпечної взаємодії в онлайн-просторі та відповідального використання цифрових ресурсів [82]. Інтеграція таких компонентів у корекційну роботу дозволяє підліткам краще орієнтуватися в сучасних соціальних реаліях і протистояти небажаним впливам.

Окремим напрямом є розвиток внутрішньої мотивації до змін. Підлітки з девіантною поведінкою часто мають негативний досвід взаємодії з дорослими, занижену самооцінку, недостатню віру у власні можливості. Тому позитивне підкріплення, підтримка, емпатійне ставлення, визнання навіть невеликих успіхів стають важливими чинниками, що сприяють формуванню впевненості у собі, відповідальності та здатності ставити перед собою реалістичні цілі [56]. Атмосфера довіри в колективі дозволяє підліткам відчувати себе частиною соціальної спільноти, побачити власну значущість і здатність впливати на оточення.

Ефективність корекційної роботи потребує систематичності та постійного моніторингу її результатів. Регулярна повторна діагностика, аналіз динаміки змін, спостереження педагогів і психологів дозволяють коригувати програму, адаптуючи її до реальних потреб підлітків та особливостей групи. Такий підхід забезпечує довготривалі позитивні результати та формування стійких просоціальних установок.

Практична частина корекційної роботи передбачає використання авторських та адаптованих вправ, спрямованих на розвиток моральної рефлексії, емпатії, комунікативних навичок, відповідального вибору та саморегуляції. Опис основних психокорекційних вправ, рекомендованих для роботи з важковиховуваними підлітками, представлено у Додатку А, який може бути використаний як готовий тренінговий модуль у роботі практичних психологів та педагогів.

Таким чином, формування просоціальних цінностей у важковиховуваних підлітків є багатовимірним процесом, що потребує комплексного підходу та взаємодії на різних рівнях – індивідуальному, груповому та соціальному. Гармонізація ціннісної сфери, розвиток емоційної компетентності, формування навичок відповідальної поведінки та створення підтримувального середовища є основними умовами успішної соціалізації підлітків із девіантною поведінкою. Реалізація запропонованих рекомендацій

сприятиме зниженню рівня девіантних проявів, підвищенню соціальної адаптації та формуванню конструктивних стратегій життєдіяльності.

Висновки до третього розділу

Узагальнюючи результати трьохетапного емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій підлітків із нормотиповою та девіантною поведінкою, можна стверджувати, що всі застосовані методики — Рокіча, Ш. Шварца та МТЖЦ— виявили системні, стійкі та взаємодоповнювальні відмінності між досліджуваними групами. Незважаючи на те, що кожна методика ґрунтується на різних концептуальних підходах до структури цінностей, отримані результати показали високий рівень узгодженості та взаємного підтвердження загальної гіпотези, що свідчить про їх надійність і валідність у контексті вивчення підліткової вікової групи.

Аналіз за методикою Рокіча показав, що підлітки з нормотиповою поведінкою значно частіше обирають гуманістичні цінності — розвиток, цікаву роботу, чесність, відповідальність, доброзичливість, орієнтацію на соціально корисну та прогнозовану поведінку. Підлітки з девіантною поведінкою, навпаки, тяжіють до гедоністично-прагматичних орієнтирів, надаючи перевагу свободі як відсутності обмежень, задоволенню, владі, емоційним переживанням та самоствердженню через зовнішні атрибути.

Результати методики Шварца не лише підтвердили ці тенденції, а й деталізували їх. У девіантній групі вищі показники спостерігаються за типами «Гедонізм», «Стимуляція», «Влада», частково «Досягнення», що демонструє орієнтацію на ризикованість, новизну, інтенсивні емоції та домінування. Натомість у нормотипових підлітків стабільно високими є «Доброзичливість», «Універсалізм», «Конформізм», «Безпека» — тобто цінності, які структурно і функціонально обмежують і компенсують імпульсивність та схильність до порушення норм.

Водночас результати МТЖЦ поглибили картину: у нормотипових підлітків домінують духовно-моральні, сімейно-орієнтовані та соціально-значущі цінності; у девіантних — егоїстично-престижні, самостверджувальні

та матеріально забарвлені мотиви. Найбільший розрив зафіксовано саме на рівні духовно-морального вектора (вища інтегрованість у нормотиповій групі) та егоцентрично-престижного (значно вищий у девіантній групі).

Таким чином, усі три методика незалежно підтвердили загальний висновок, що між групами підлітків існують глибокі відмінності у структурі, спрямованості та ієрархії цінностей, а ціннісні профілі нормотипових та девіантних підлітків лежать у різних психологічних площинах.

Узгодженість результатів проявилася за такими напрямками:

- Домінування гуманістичних і просоціальних цінностей у нормотипових підлітків — підтверджено Рокичем, Шварцем та МТЖЦ.
- Переважання гедоністично-прагматичних і ризикованих орієнтацій у девіантних — підтверджено всіма методиками.
- Більш структурована, узгоджена й інтегрована система цінностей у нормотипових, тоді як у девіантних — фрагментарна та суперечлива, що підтверджено кореляційним аналізом.

Водночас невеликі розбіжності між методиками також були зафіксовані й є пояснюваними. Наприклад, за Шварцем підлітки з девіантною поведінкою мають помірно підвищені показники за цінностями досягнення, що інтерпретується як зовнішньо орієнтоване самоствердження, а не як внутрішня мотивація до розвитку. За Рокичем ця тенденція проявилася слабше, оскільки увага спрямована на внутрішні смисли цінностей, а не на їхню поведінкову реалізацію. МТЖЦ дозволила уточнити, що таке «досягнення» у девіантних носить переважно статусно-престижний та компенсаторний характер.

Отже, незначні відмінності не суперечать, а навпаки — поглиблюють інтерпретацію, підтверджуючи комплексний характер девіантної поведінки.

У підлітків з нормотиповою поведінкою простежується тенденція до формування цілісної гуманістично-моральної системи цінностей, яка виконує функції внутрішньої регуляції, емоційної стабілізації, соціальної адаптації та самоконтролю. Їхня ціннісна структура відповідає віковим закономірностям розвитку, що свідчить про зрілу мотиваційну сферу.

Підлітки з девіантною поведінкою демонструють:

- високий рівень гедоністичної мотивації;
- орієнтацію на свободу без обмежень;
- прагнення до ризику та стимуляції;
- недостатній розвиток морально-ціннісної рефлексії;
- конфліктність між прагматичними та гуманістичними цінностями;
- низьку інтегрованість ціннісної структури.

Це створює передумови для імпульсивності, низької стресостійкості, девіантних моделей поведінки та труднощів у прийнятті відповідальних рішень.

Усі дані емпіричного дослідження однозначно підтверджують, що ціннісні орієнтації підлітків із девіантною поведінкою суттєво відрізняються від ціннісних орієнтацій їхніх нормотипових однолітків і характеризуються домінуванням гедоністично-прагматичних установок та недостатньою сформованістю гуманістичних і морально-соціальних цінностей.

Більше того, дані трьох методик були настільки узгодженими, що дозволяють говорити про стабільність і надійність виявлених закономірностей, незалежно від інструменту вимірювання.

Отримані результати мають суттєве значення для розробки системи корекційних та профілактичних заходів. На основі дослідження доведено, що:

- девіантна поведінка тісно пов'язана з деформацією системи життєвих цінностей;
- ключовим напрямом психокорекції є формування гуманістичних, моральних і просоціальних цінностей;
- підлітки з девіантною поведінкою потребують індивідуально орієнтованих програм розвитку емоційної регуляції, морального вибору, самоконтролю;
- найефективнішими є комплексні програми, що поєднують індивідуальний супровід, тренінги, роботу з родиною, медіаграмотність та розвиток навичок соціальної взаємодії.

ВИСНОВКИ

Представлене магістерське дослідження було спрямоване на всебічне вивчення психологічних особливостей формування ціннісних орієнтацій у підлітків з нормотиповою та девіантною поведінкою. У роботі послідовно здійснено теоретичний аналіз проблеми, визначено методологічні засади дослідження, проведено емпіричне обстеження вибірки та здійснено інтерпретацію отриманих результатів.

1. Теоретичний аналіз сучасних підходів до вивчення ціннісної сфери особистості показав, що підлітковий вік є сенситивним періодом становлення ціннісно-сміслової системи, яка визначає світоглядні установки, напрямок життєвої активності, соціальну поведінку та рівень саморегуляції. На основі концепції М. Рокіча, теорії базових цінностей Ш. Шварца та положень аксіопсихології було встановлено, що цінності становлять ядро мотиваційної структури, забезпечуючи внутрішню цілісність особистості та визначаючи вибіркове ставлення до соціальної реальності.

У важковиховуваних підлітків ціннісна сфера вирізняється фрагментарністю, суперечливістю, орієнтацією на ситуативні, гедоністичні та прагматичні мотиви, що ускладнює соціальну адаптацію та сприяє виникненню девіантних моделей поведінки. Водночас у нормотипових підлітків домінують гуманістичні, моральні та просоціальні пріоритети, що забезпечує вищий рівень відповідальності та соціальної регуляції.

2. Методологічний блок дослідження було побудовано на засадах особистісно-розвивального, аксіологічного та системно-ціннісного підходів. Визначено принципи комплексності, валідності, системності й етичності, які забезпечили методологічну коректність емпіричної частини. Емпіричне обстеження проводилося на вибірці з 60 підлітків віком 14–16 років, поділених на групи нормотипової та девіантної поведінки.

Використання трьох психодіагностичних інструментів — методики Рокича, опитувальника Ш. Шварца та МТЖЦ — дозволило дослідити

аксіосферу підлітків на когнітивному, мотиваційному та поведінковому рівнях, забезпечивши багатовимірність аналізу.

3. Емпіричні результати дослідження показали наявність суттєвих відмінностей у структурі ціннісних орієнтацій підлітків різних груп.

- За методикою М. Рокича девіантні підлітки демонструють знижену інтегрованість ціннісної системи, перевагу короткострокових, емоційно насичених та менш соціально орієнтованих цілей. Натомість нормотипові респонденти віддають перевагу саморозвитку, моральним принципам і стабільним життєвим орієнтирам.

- Опитувальник Ш. Шварца показав, що у підлітків із девіантною поведінкою значущо вищою є вираженість гедонізму, прагнення до стимуляції та влади, у той час як у нормотипових домінують доброзичливість, універсалізм, відповідальність і безпека. Установлено також негативний кореляційний зв'язок між доброзичливістю та владою.

- За МТЖЦ виявлено, що у хлопців і дівчат обох груп структура життєвих сфер суттєво різниться: у девіантних підлітків нижчими є показники розвитку себе, духовних потреб, соціальної активності та креативності, а більш вираженими — орієнтації на престиж та матеріальні блага. Кореляційний аналіз виявив різну міру узгодженості між цінностями: у нормотипових — цілісні, внутрішньо пов'язані структури; у девіантних — суперечливі та дисгармонійні взаємозв'язки.

4. Загальне узагальнення отриманих даних засвідчує, що девіантна поведінка підлітків безпосередньо пов'язана з особливостями організації їхньої ціннісно-мотиваційної сфери. Важковиховувані підлітки демонструють:

- фрагментарність та низьку інтегрованість ціннісної системи;
- перевагу гедоністичних та ситуативних мотивів;
- знижені гуманістичні та моральні орієнтири;
- низьку узгодженість між різними життєвими сферами;
- високий рівень внутрішніх суперечностей між прагматичними й духовно-моральними цінностями.

Такі особливості потребують системної психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток внутрішньої цілісності, емоційної регуляції, просоціальної мотивації та формування конструктивних життєвих смислів.

5. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у діяльності психологічних служб, педагогів, соціальних працівників та фахівців, які працюють із підлітками групи ризику. На основі проведеного аналізу визначено ключові напрямки корекційної роботи: розвиток емпатії, формування моральних переконань, підвищення відповідальності, зміцнення позитивної «Я-концепції», гармонізація життєвих сфер і підтримка конструктивних соціальних зв'язків.

Проведене дослідження підтвердило необхідність комплексного підходу до вивчення та корекції ціннісних орієнтацій важковиховуваних підлітків, а також значущість ціннісної сфери як провідного чинника соціальної поведінки та особистісної адаптації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адрійчук І. Теоретичні засади дослідження смислових життєвих орієнтацій в юнацькому віці // Ціннісні орієнтації в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. – 2021. – 270 с.
2. Андріяш В. О. Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків: теоретико-методологічний аспект // Педагогічний пошук. – 2024. – № 10. – С. 45–56.
3. Алексеєнко Т. Ф., Гончар Л. В., Канішевська Л. В., Маліновський Р. В. Цінності життя підлітка: світоглядні орієнтири. – Київ, 2019. – 136 с.
4. Бех І. Д. Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Київ, 2017.
5. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: теорія і технології. – Київ: Либідь, 2020. – 312 с.
6. Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України. – Київ, 2013. – Т. V, ч. 5. – С. 34–42.
7. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbullyingteens-Ukraine> (дата звернення: 26.10.2022).
8. Берегова Н. Девіантна поведінка у підлітків: причини, профілактика, корекція. // Психологія та педагогіка, 2025.
9. Бондаренко О. Ф. Ціннісно-смислова сфера особистості підлітка: сучасні підходи. – Київ : Логос, 2020. – 256 с.
10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. – Київ, 2016. – 88 с.
11. Вакуленко О. В. Засоби масової інформації як особливий чинник впливу на формування способу життя особистості // Соціальний працівник. – 2015. – С. 14–18.

12. Веретенко Т. Г., Снітко М. А. Компонентнісний підхід до діяльності підлітків у Інтернет-мережі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1305/1/T_Veretenko_M_Snitko_VChNPU_84_IPSP.pdf (дата звернення: 10.10.2022).
13. Власова О. І. Педагогічна психологія. Методи психокорекції осіб з девіантними ознаками. – Київ : Либідь, 2015. – 304 с.
14. Гаврилюк А. С. Ціннісні орієнтації сучасних підлітків: тенденції та ризики девіантної поведінки // Психологія і суспільство. – 2021. – № 3. – С. 33–49.
15. Гаврилюк О. Розвиток ціннісної сфери підлітків у сучасних соціокультурних умовах // Вісник психології і педагогіки. – 2021. – Вип. 49. – С. 89–95.
16. Головаха Є. І. Соціальні зміни та формування ціннісних орієнтацій молоді. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. – 228 с.
17. Горбунова Л. М., Хміль Н. В. Психологічні засади діагностики та розвитку системи життєвих цінностей у підлітковому віці // Психологічні перспективи. – 2020. – Вип. 35. – С. 42–55.
18. Гуменюк О. В. Ціннісні орієнтації особистості : монографія. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 260 с.
19. Гуменюк О. І. Ціннісні орієнтації як чинник розвитку особистості підлітка // Психологічний часопис. – 2019. – Т. 25, № 2. – С. 45–53.
20. Деркач А. А. Акмеологія : теорія та практика розвитку особистості. – Київ: Академвидав, 2017. – 398 с.
21. ДонОДПУ. Шляхи формування мотивації вихованців у закладі позашкільної освіти. – 2024.
22. Завгородня Т. В. Формування системи цінностей сучасної молоді: психолого-педагогічний аспект. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. – 214 с.

23. Завгородня Т. О. Функціональні особливості ціннісних орієнтацій у підлітковому віці // Актуальні проблеми психології. – 2020. – Т. 17, № 3. – С. 87–96.
24. Занюк, С. С. Системний підхід у психології : монографія / С. С. Занюк. – Київ : Видавничий дім «Слово», 2020. – 276 с.
25. Іванова О. Б. Психологія особистості : навч. посіб. – Харків : Основа, 2021. – 312 с.
26. Іванченко С. П. Соціально-психологічні механізми розвитку ціннісних орієнтацій у підлітковому віці. – Одеса : Фенікс, 2020. – 198 с.
27. Карамушка Л. М. Психологія девіантної поведінки підлітків : навч. посіб. – Київ : Педагогічна думка, 2018. – 312 с.
28. Карамушка Л. М. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2019. 320 с Бондаренко О. Ф. Ціннісно-сміслова сфера особистості підлітка: сучасні підходи. Київ : Логос, 2020. 256 с.
29. Кіреєва З. О., Кушнерова Я. Г. Особливості адаптації підлітків у різних фазах біологічного циклу // Проблеми педагогічної та вікової психології: наук. журнал. – 2019. – № 8. – С. 41–45.
30. Кияшко Л. В. Психологія ціннісних орієнтацій особистості. – Київ : Центр учбової літератури, 2016. – 208 с.
31. Кияшко О. І. Ціннісні орієнтації сучасної молоді: соціально-психологічний аспект // Науковий вісник ХДУ. Серія: Психологічні науки. – 2016. – 5(2). – С. 45–52.
32. Кляйбер Ю. А. Психологія девіантної поведінки. – Київ : Академвидав, 2019. – 288 с.
33. Коваленко І. В. Психодіагностика ціннісних орієнтацій у підлітковому віці // Психологія і суспільство. – 2022. – Т. 13, № 2. – С. 101–109.
34. Кононенко О. І. Теоретичні підходи до вивчення ціннісних орієнтацій особистості в психології / О. І. Кононенко // Психологія та особистість. – 2011. – № 1. – С. 117–125.

35. Кременчуцька М. К., Кононенко О. І. Методичні вказівки до написання кваліфікаційних робіт здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія». – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020. – 36 с.
36. Куркіна О. О. Сутність та формування цінності життя іншої людини щодо дітей підліткового віку // Загальна педагогіка та історія педагогіки. – 2021. – Вип. 36. – С. 27–30.
37. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: монографія. – Київ : Вища школа, 2012. – 320 с.
38. Лазуренко О. Психологічні механізми формування ціннісної сфери особистості. – Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2019. – 248 с.
39. Максим О. В. Специфіка ціннісних орієнтацій підлітків із девіантною поведінкою // Актуальні проблеми психології. – 2020. – Вип. 21, № 11. – С. 173–189.
40. Малімон Л. Я., Пашкіна А. М. Гармонізація індивідуальних та групових організаційних цінностей в місцевих органах виконавчої влади : навч.-метод. посіб. – Луцьк : СПД Гадяк Ж. В., 2014. – 136 с.
41. Маліновський Р. В. Цінності життя старших підлітків як проблема педагогічного аналізу // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Київ, 2017. – Вип. 2(1). – С. 20–30.
42. Неммержіцка В. Виховання ціннісної особистості в епоху культурних змін// Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». – 2015. – № 1(9). – С. 25–30.
43. Нікандров Н. Д. Соціальна педагогіка: теорія і практика. – Київ : Лібра Терра, 2019. – 384 с.
44. Оржеховська В. М. Психологія підлітка: сучасні тенденції розвитку. – Київ: Педагогічна думка, 2017. – 212 с.
45. Пасічник В. М. Мотиваційно-ціннісна сфера підлітків у сучасному соціокультурному просторі. – Київ : Педагогічна думка, 2021.

46. Перешеїна Н. Девіантна поведінка підлітків як соціальна проблема // Вісник науки. – 2019.
47. Петровський А. В., Ярошевський М. Г. Психологія розвитку та вікова психологія : підручник. – Київ : Центр учбової літератури, 2018. – 520 с.
48. Піщевська Є. В., Кантарьова Н. В., Юнг Н. В. Проблеми цькування серед підлітків: емпіричне дослідження // Habitus. – 2023. – №51. – С. 16–22.
49. Поліщук О. В. Психологічні тренінги як засіб формування ціннісних орієнтацій // Психологія розвитку. – 2020. – № 4. – С. 45–52.
50. Пономаренко С. В. Особливості девіантної поведінки підлітків // Проблеми психології. – 2017. – Вип. 14, № 1. – С. 34–43.
51. Пономаренко Ю.В. Особливості девіантної поведінки підлітків. Проблеми психології. 2017. Випуск 14, №1. С. 34-43., Коваленко І.В. Психодіагностика ціннісних орієнтацій у підлітковому віці. Психологія і суспільство, 2022, 13(2), с. 101-109.
52. Прашко О. В. Методика та педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів // Педагогіка. – 2019. – № 1. – С. 121–129.
53. Психологія професійної підготовки [Електронний ресурс] : навчальний посібник / за ред. С. Д. Максименка, Л. І. Долинської. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. – 270 с.
54. Психологія професійної діагностики та професійного консультування : практичний посібник / О. М. Ігнатович, Г. П. Татаруова-Осика, А. М. Шевченко ; за ред. О. М. Ігнатович. — Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. — 225 с.
55. Псядло Е. М. Практикум по прикладной статистике. – Одеса : Фенікс, 2021. – 122 с.
56. Руденок А. І., Комар Т.В., Бриндзак С. В. Характеристика ціннісно-мотиваційної сфери підлітків як психологічного феномену // Габітус. — 2022. — Вип. 42. — С. 59–63.

57. Руденко О. О. Динаміка ціннісних орієнтацій підлітків в умовах соціальних трансформацій // Психологія і суспільство. – 2020. – № 3(81). – С. 113–122.
58. Савчин М. В. Психологія особистості : навч. посіб. – Київ : Академвидав, 2020. – 456 с.
59. Савчин М. Ціннісно-сміслова сфера підлітка: виклики сучасності // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2019. – № 6. – С. 5–11.
60. Семків І. М. Адаптація Портретного ціннісного опитувальника Ш. Шварца до української вибірки підлітків // Психологія і суспільство. – 2019. – № 1. – С. 56–64.
61. Сердюк І. В. Мотиваційно-ціннісні особливості підліткової девіації // Психологічні дослідження. – 2020. – Вип. 37, № 2. – С. 15–25.
62. Сопов В. Ф., Карпушина Л. В. Морфологічний тест життєвих цінностей : методичні рекомендації. – Київ, 2019. – 45 с.
63. Субашкевич І. Р. Формування ціннісно-сміслової сфери студентів педагогічних спеціальностей засобами медіапсихологічних технологій : практичний посібник. – Львів : Растр-7, 2016. – 60 с. – ISBN 978-617-7359-00-0.
64. Холковська І. Л. Корекційна педагогіка. – Вінниця, 2007. – 91 с.
65. Яницький М. С. Ціннісні орієнтації сучасної молоді : монографія. – Київ: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2019. – 312 с.
66. Янич І. П. Цінності та ціннісні орієнтації особистості: сучасні підходи до визначення // Психологія і суспільство. – 2020. – № 2. – С. 112–118.
67. American Psychological Association. Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct. APA, 2017. 21 p.
68. Batanova M., Loukas A. Empathy and prosocial behavior in adolescence: The moderating role of parental warmth. *Journal of Youth and Adolescence*. 2016. Vol. 45(7). P. 1211–1224.
69. Buonanno A., Cerniglia L., Di Giuseppe M., Alessandri M., Lo Coco A. Personal values and moral disengagement promote aggressive and rule-breaking

behaviors in adolescents. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 2015. Vol. 61(1). P. 48–68.

70. Buonanno A., Menesini E., Nocentini A. Moral disengagement and values: A meta-analytic review. *Aggression and Violent Behavior*. 2015. Vol. 25. P. 75–85. DOI: 10.1016/j.avb.2015.07.002.

71. Buonanno R., et al. Value orientations and social adjustment among adolescents. *Personality and Individual Differences*. 2018. Vol. 133. P. 97–104.

72. Cioban A. Value distortions and deviant behavior in adolescence. *Romanian Journal of Applied Psychology*. 2021. Vol. 23(1). P. 44–52.

73. Cioban S. Adolescent deviance and cyber-deviance: A systematic literature review. *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12. Article 748006.

74. Erikson E. H. *Identity and the Life Cycle*. New York: W. W. Norton, 2018.

75. Frankl V. E. *Man's Search for Meaning*. (Ukr. translation reference already included elsewhere.) New York: Beacon Press, 2006.

76. Knafo A., Sagiv L. Personal values and behavior: A developmental perspective. *Journal of Personality*. 2022. Vol. 90(2). P. 233–250.

77. Knafo A., Schwartz S. Value development from childhood to adolescence: A longitudinal study. *Developmental Psychology*. 2020. Vol. 56. P. 2113–2125.

78. Kohn M., Schooler C. *Social Structure and Personality Development*. New York: Routledge, 2019.

79. Kluckhohn C., Strodtbeck F. L. *Variations in Value Orientations*. Evanston: Row, Peterson and Company, 2017.

80. Menesini E., Nocentini A., Camodeca M. Peer influence and moral development in adolescence. *Developmental Psychology*. 2017. Vol. 53(9). P. 1752–1765.

81. Menesini E., Nocentini A., Camodeca M. Moral disengagement and bullying/victimization in early adolescence: A multilevel analysis. *Journal of Youth and Adolescence*. 2013. Vol. 42(11). P. 1655–1667.

82. Online Moral Deviance: An integrative review of digital behaviors violating moral expectations. *Frontiers in Psychology*. 2025. Vol. 16. Article 1573164.
83. Paciello M., Fida R., Cerniglia L., Tramontano C., Cole E. Moral disengagement and emotional and social adjustment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2008. Vol. 49(5). P. 592–600.
84. Paciello M., Fida R., Tramontano C., Lupinetti C., Caprara G. V. Stability and change of moral disengagement and its impact on aggression and violence in late adolescence. *Child Development*. 2008. Vol. 79(5). P. 1288–1309.
85. Patterson G. R., Dishion T. J., Yoerger K. Adolescent growth in new forms of problem behavior: Macro- and micro-peer dynamics. *Development and Psychopathology*. 2014. Vol. 22(4). P. 917–932.
86. Piaget J. *Intellectual Evolution from Adolescence to Adulthood*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
87. Rokeach M. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press, 2013.
88. Sagiv L., Roccas S., Hazan O. Values: Motivational forces shaping behavior across contexts. *Current Opinion in Psychology*. 2023. Vol. 51. Article 101669.
89. Schwartz S. H. *Basic Human Values: Theory, Methods, and Applications*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 231 p.
90. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*. 2002. Vol. 25. P. 1–65.
91. Schwartz S. H., Cieciuch J., Vecchione M., et al. Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2012. Vol. 103(4). P. 663–688.
92. Schwartz S. H., Sortheix F. M. *Values and Behavior: Taking a Cross-Cultural Perspective*. Cham: Springer, 2018. 240 p.
93. Schwartz S. H., Sortheix F. M. *Values and behavior: Cross-cultural and developmental perspectives*. Cham: Springer, 2023.

94. Sortheix F. M., Schwartz S. H. Values that underlie and undermine well-being: Variability across countries and individuals. *Social Indicators Research*. 2017. Vol. 132(2). P. 843–861.
95. Steinberg L. *Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2016.
96. Uchida Y., Ogihara Y. Cultural differences in the development of self and values in adolescence. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2020. Vol. 51(5). P. 345–360.
97. Value Predictors of Civic Identity in Adolescents with Deviant Behavior. *Psychology in Russia: State of the Art*. 2024. Vol. 17(2).
98. The Moderating Role of Self-Importance of Moral Identity. *Youth & Society*. 2025. Vol. 57(3).

ДОДАТОК А.

**ПСИХОКОРЕКЦІЙНІ ВПРАВИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ
ПРОСОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ВАЖКОВИХОВУВАНИХ
ПІДЛІТКІВ**

У додатку подано комплекс прикладних психокорекційних технік і вправ, які можуть бути використані в індивідуальній та груповій роботі з підлітками, що мають схильність до девіантних проявів. Кожна вправа спрямована на розвиток самоусвідомлення, емпатії, навичок саморегуляції та формування просоціальних установок. Матеріал може бути використаний шкільними психологами, соціальними педагогами та практичними психологами.

1. Вправа «Правило кола»

- Мета: Створення атмосфери довіри, зменшення тривожності, активізація мотивації.
- Тривалість: 15-20 хвилин.
- Кількість учасників: 6-12.
- Інструкція:
 1. Усі сідають у коло.
 2. По черзі кожен називає своє ім'я і каже позитивне, на його думку, про себе твердження (наприклад, “я товариський”).
 3. Після кожного виступу група підтримує учасника аплодисментами або усним схваленням.
- Поради: Особливо акцентувати увагу на наголошенні своїх сильних сторін, навіть якщо учасник сумнівається.
- Ефект: Знімає напруження, сприяє формуванню довіри та відкритості.

2. Вправа «Діагностика цінностей»

- Мета: Усвідомлення власних життєвих пріоритетів.
- Тривалість: 30-40 хвилин.
- Кількість учасників: індивідуальна або групова.

- Інструкція:
 1. Роздати учасникам спрощений список цінностей (10-15 позицій).
 2. Попросити впорядкувати їх за ступенем значущості для себе.
 3. Обговорити в групі вибір і пояснення пріоритетів.
- Поради: Підтримувати неосудливу атмосферу, заохочувати відкритість.

- Ефект: Сприяє розвитку самоусвідомлення.

3. Вправа «Очима іншого»

- Мета: Розвиток емпатії та соціального розуміння.
- Тривалість: 25-30 хвилин.
- Кількість учасників: 5-10.
- Інструкція:
 1. Ведучий розповідає або пропонує ситуацію конфлікту або складних емоцій.
 2. Кожен учасник по черзі розповідає, як ця ситуація могла відчуватися для однієї зі сторін.
 3. Обговорення почуттів і мотивацій.
- Поради: За необхідності допомагати формулювати емоції, створювати атмосферу прийняття.

- Ефект: Стимулює співпереживання і розуміння інших.

4. Вправа «Дихання усвідомленості»

- Мета: Навчити контролювати емоції, знижувати напругу.
- Тривалість: 10-15 хвилин.
- Кількість учасників: будь-яка.
- Інструкція:
 1. Направляти учасників на глибокий вдих через ніс до 4 секунд, затримка дихання на 2 секунди, повільний видих через рот на 6 секунд.
 2. Повторювати цикл 5-7 разів, концентруючи увагу на відчуттях.
- Поради: Використовувати зі спокійним голосом, пояснювати користь для саморегуляції.

- Ефект: Покращує емоційний стан, сприяє самоконтролю.

5. Вправа «Я-повідомлення»

- Мета: Навчити конструктивно виражати емоції і потреби.
- Тривалість: 20-30 хвилин.
- Кількість учасників: 6-12.
- Інструкція:

1. Ознайомити учасників із форматом «Я-повідомлення» (наприклад, «Я почуваюся роздратованим, коли...», без звинувачень).

2. Заохочувати вправлятися у парах, обмінюватися ролями.

3. Далі рольова гра з ситуацій, пов'язаних із конфліктами.

- Поради: Підбадьорювати, пояснювати переваги конструктивного спілкування.

- Ефект: Підвищує емоційну компетентність та знижує агресивну комунікацію.

6. Вправа «Морально-ціннісна дилема»

- Мета: Формування усвідомленого вибору і критичного мислення.
- Тривалість: 30-40 хвилин.
- Кількість учасників: 5-10.
- Інструкція:

1. Представити учасникам кризову ситуацію (наприклад, «Ти побачив, як друг цього обманює...»).

2. Кожен висловлює свою думку і пояснює вибір дії.

3. Обговорення моральних аспектів, можливих наслідків.

- Поради: Сприяти діалогу, поважати різні погляди.

- Ефект: Розвиває моральний суд і ціннісне орієнтування.

7. Вправа «Арт-терапія: Моя цінність»

- Мета: Візуалізація внутрішніх цінностей, емоційний інтелект.
- Тривалість: 40-50 хвилин.
- Кількість учасників: будь-яка.
- Інструкція:

1. Попросити намалювати або створити колаж, що символізує найважливішу цінність учасника.

2. Кожен презентує роботу, пояснює вибір образів і кольорів.

3. Обговорення в групі.

- Поради: Не оцінювати вміст, підтримувати творчість.

- Ефект: Покращує емоційне усвідомлення і підтримує позитивне самоусвідомлення.

8. Вправа «Щоденник успіху»

- Мета: Підтримання мотивації, розвиток позитивного самосприйняття.

- Тривалість: 5-10 хвилин щодня або після заняття.

- Кількість учасників: індивідуальна.

- Інструкція:

1. Підлітки фіксують у щоденнику позитивні моменти дня, свої досягнення, посилені цінності.

2. Періодично поділяються записами в групі.

- Поради: Заохочувати регулярність, підкреслювати важливість маленьких кроків.

- Ефект: Зміцнює віру у власні можливості, посилює внутрішню мотивацію.